ભૂગોળ

મુંબઇ ઇલાકો અને હિંદુસ્થાન.

ભાગ ૧ લો.

(ગુજરાતી ધોરણ ત્રીજું અને ચોથાં માટે.)

રચનાર,

દીનશાહ કુવરજી ભાગ'ગીઆ,

તે

'મેહેર અલ્લાહ,' 'શયતાન ફબતા,' 'શાહુ ચોર,' ઇત્યાદીના લેખક
તથા એસિસ્ટંટ ટિચર ધી દા. કા. તાતા એ. વ. સ્કુલ.

સને ૧૮૬૭ના એક્ટ મુજબ રેજીસ્ટર કરવામાં આવી છે.

આવૃત્તિ ત્રીજી.

મુંબઇ:

"ફોર્ટ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ."

ગણપતરાવ રામાજીરાવે છાપ્યું છે.

૧૯૧૦

કિંમત: અઢી આના.

"વડોદરા રાજ્યનાં કેળવણીખાતા તરફથી ટેકસ્ટ તરિકે મંજુર થયલી ભૂગોળ"

ભૂગોળ

મુંબઇ ઇલાકો અને હિંદુસ્તાન.

ભાગ ૧ લો.

(ગુજરાતી ધોરણ ત્રીજાં અને ચોથાં માટે.)

રચનાર,
દીનશાહ કુવરજી ભાગળીઆ,
તે
'મેહેર અલ્લાહ,' 'શયતાન કેબલા,' 'શાહુ ચોર,' ઇત્યાદિના લેખક
તથા એસિસ્ટંટ ટિચર ધી દા. કા. તાતા એ. વ. સ્કુલ.

આવૃત્તિ ત્રીજી.

મુંબઇ:
"હાર્ટ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ."
ગણપતરાવ રામાજીરાવે છાપ્યું છે.

૧૯૧૦

કિંમત: અઢી આના.

મારી તરફનું કાંઇક.

——:o:——

ત્રીજી આવૃત્તિ ! પરમાત્માની આવી મેહેર માટે જો હું મને પોતાના તે દયાલુ બાપના આભાર ના ડુંગર તળે કચડાયલો સમજતો હોઉં તો તેમાં કશું ખોટું નથી. ઇશ્વરેચ્છાથી ત્રણ વર્ષમાં મારાં આ લઘુ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ ખપી ગઇ છે અને આ નવિન, સુધારા વધારા સાથની આવૃત્તિ સાથે હું પાછો બહાર પડયો છું.

આ વિષયનો હું કાંઈ મોટો અભ્યાસી નથી કે કાંઇક સુચનાઓ કરવાની શેખી કરૂં, છતાં મારી અલ્પ મતિનાં પ્રમાણુસાર બીજી આવૃત્તિમાં ભૂગોળ બાબે જણાવેલા મારા વિચારોનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર જોઉં છું.

" ભૂગોળનાં શિક્ષણ બાબે હાલમાં મોટા સવાલ ચરચાવા લાગ્યા છે. આગળની ગોખણપટ્ટી એ એક ભૂતકાળની હસવા જોગ યાદ ફકત રહી છે. ભૂગોળનાં શિક્ષણમાં હવે મોટો ફેરફાર થઇ ગયો છે. જીંદગી માટેની ઉપયોગી બાબતોનો જેટલો ઘાડો સંબંધ ભૂગોળનાં વિષય સાથે છે તેટલો મોટો સંબંધ બીજા કોઇ વિષય સાથે નથી. આ વિષયનો દરેક દિવસે વાતચિત વગરે આદિ કામોમાં મોટો ઉપયોગ થાય છે. બુધ્ધિ અને કલ્પના શકિત મેળવવામાં આ વિષય એક મોટું સાધન છે, તેથી જો તેપર લક્ષ આપવામાં આવે તો જરૂર ખરી નેસ પાર પડયા વિના રહે નહિં.

આ શરૂઆતનો ભાગ નાના બાળકો માટેનો છે. આપણા દેશમાં તેમજ જર્મની, અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ વગરે દેશોમાં ભૂગોળ

શીખવવાની સુચના પરથી જણાય છે કે આ વિષયની શરૂઆત પહેલાં શાળાના ઓરડાની દિશા જણાવ્યાથી કરવી; ત્યાંથી શાળાની ભૂગોળ પર જવું અને દિશા સાથે હકીકતપર પણ વધતા જવું. શાળાપરથી નીકળી ગામની જાણવાજોગ જગ્યા જે બાળકોએ ખાસ જોઇ હોય તેપર જવું અને ત્યારબાદ ક્રમવાર વધવું. આ સાથે સાથે બાળકોને પ્રત્યેક બાબત શીખવતાં તેનો નકશો ચિતરતાં શીખવવો, જેથી કરીને અમુક જગ્યા અમુક દિશાએ આવી છે તેનું પાકું જ્ઞાન થશે. આવા શિક્ષણથી બાળકની બુદ્ધિ ઘણી તિવ્ર થશે. વ્યાખ્યા વગેરેનું શિક્ષણ કુદરતી વિભાગો બતલાવી સહેલાઇથી શીખવી શકાય. જ્યાં આવાં સાધન ન હોય ત્યાં એવા આકારો બતાવી બાળકોનું ધ્યાન ખેંચી શકાય. એક જગ્યાની સંપૂર્ણ ભૂગોળ શીખવ્યા બાદ બીજા પરદેશી મુલકોની ભૂગોળપર જતાં સરખામણીઓ કરી, સવાલો પૂછી સહેલાઇથી જે તે ભાગોની બાબતો કઢાવવી. આ થવાથી બાળકની અવલોકન શકિત અને તર્ક બુદ્ધિ પ્રદિપ્ત થશે. બનતાં સુધી આ વિષયને રસમય કરી શીખવવાથી બાળકને આનંદ થઇ તે ઝટ ધ્યાનમાં રહી જાય છે.''

આ નવિન આવૃત્તિ માટે પણ અત્રે હું કાંઇક થોડું બોલીશ. આ આવૃત્તિ તદ્દનજ up to date રાખવામાં આવી છે એતો નિઃશંસય છે. કેળવણીમાં ઘુમી રહેલા વેત્તાઓની દિર્ઘ સુચનાઓનો આ આવૃત્તિમાં મેં ખાસ ઉપયોગ કર્યો છે એમ જણાવવામાં કશી સહરાધાત નથી. હાલના જમાનાને અનુસાર શિક્ષણ માટેનો યોગ્ય સાવોજ ફક્ત આ આવૃત્તિમાં દાખલ થયો છે. રાજકિય અને વ્યાપારી ભૂગોળનું ખાસ જરૂરી જ્ઞાન બાળકોને બરાબર અનુસરતું આપી શકાય એવી રીતેજ ફક્ત હાલ તે આ ભાગમાં દાખલ કરવામાં

આવ્યું છે. આ ઉપરાંત બીજા ઘણા સુધારા છે તે બધા અત્રે નિવેદન કરતાં હું આ આવૃત્તિની પરિક્ષા મારા પરિક્ષક સાહેબોના હાથમાં સોંપીશ.

મને જણાવવાને ઘણોજ સંતોષ અને હર્ષ ઉપજે છે કે આ મારી નવિન આવૃત્તિનું અસલ લખાણ (મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ) વડોદરા રાજ્યના ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૦નાં, કેળવણીનાં કોનફરન્સમાં રજુ થતાં તે બધાની પસંદગી પામ્યું હતું અને તેથી વડોદરા રાજ્યનાં કેળવણી ખાતાએ આ મારી ત્રીજી આવૃત્તિને પોતાના નંબર ૧૨ ના ઠેરાવ મુજબ રાજ્યની તમામ શાળાઓમાં ટેકસટ બુક તરિકે મંજુર કરી છે. વડોદરા રાજ્યનાં કેળવણી ખાતાનાં મારા જેવાને ઉત્તેજન આપનારા આ સ્તુત્ય ઠેરાવ માટે હું તે ખાતાંનો તથા ખાતાંના વિદ્વાન વડા મી૦ આદરજી મેહેરનોસજી મસાની, એમ. એ; બી. એસ. સી, નો ભારે આભારી થયો છું.

મને પૂર્ણ ઉમેદ છે કે આ મારી નવી આવૃત્તિ વડોદરા રાજ્યની તમામ શાળાઓમાં અચુક ફત્તેહમંદ થઈ પડશે. કેળવણીના ફેલાવા અર્થે વડોદરા રાજ્યનાં કેળવણી ખાતાનાં હુકમ અનુસારી કિમ્મતમાં ખાસ ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. જો કે આ આવૃત્તિને બને તેમ સંપૂર્ણ બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, છતાં માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. કાંઇપણ ખૂટતી વિગતો બાબે મારૂં ધ્યાન જો ખેંચવામાં આવશે તો હું ભારે ઉપકારી થઇશ.

નકશાઓ દાખલ કરી ગુજરાતી ભૂગોળોમાં નવિન શરૂઆત કરવાની મને ઉમેદ હતી પણ હું જોવા માંગતો હતો તેવા ગુજરાતી નકશાઓ હાલમાં મને ન મળી શકવાથી આ આવૃત્તિ સચિત્ર થતી

રહી ગઈ છે. જેવી ઈશ્વરેચ્છા ! છતાં મારાં મનની ઉમેદ ઝાઝોવાર દૂર રહેશે એમ લાગતું નથી; કેમકે આવતે વર્ષ મારી ભૂગોળમાં હું તેવા ગુજરાતી નકશાઓ દાખલ કરી શકીશ. વડોદરા રાજ્યનાં કેળવણી ખાતાંએ મારા તરફ બતાવેલી ઉદારતા ચાલુ રહેશે તો સાદા અને સફાઈદાર નકશા દાખલ કરતાં હું ચુકીશ નહિ. નકશા દાખલ કરતાં પુસ્તકની કિમ્મતમાં થોડો વધારો કરીશ, છતાં મને તો તે લાભ કારી થશેજ નહિ, પણ મારાં આ લઘુ પુસ્તકોને નમુનેદાર બનાવવાની અભિલાષામાં હું તે ભોગવી લઈશ.

આ આવૃત્તિમાં મને કિમતી મદદ કરનારા કેટલાક ગૃહસ્થોનો ઉપકાર માનવાની હું આ તક જવા દેવી ઠીક ધારતો નથી. આ આવૃત્તિ તૈયાર થતાં વડોદરા રાજ્યની મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજના વિદ્વાન પ્રિન્સિપાલ, મી૦ નંદનાથ કે. દીક્ષીત એઓએ જે જે કિમતી સુચનાઓ કરી છે તથા મારૂં અસલ લખાણ તપાસી પોતાનો સંતોષ જણાવ્યો છે તે માટે હું તેમનો ખરાં જીગરથી અત્રે ઉપકાર માનું છું. મી. દીક્ષીત પછી આ આવૃત્તિમાં મદદ કરનારા તથા સુચનાઓ સાથે મારૂં અસલ લખાણ તપાસનારા કેળવણીના ઉસ્તાદો, શેઠો છગનલાલ ટી. મોદી, એજ્યુ. ઇન્સ. કડી પ્રાન્ત; ચુનીલાલ ક. પટેલ, એજ્યુ. ઇન્સ. નવસારી પ્રાન્ત; મગનલાલ સી. દેસાઇ, એજ્યુ. ઇન્સ. વડોદરા પ્રાન્ત; ગોરધનદાસ નૈ. કાજી, એજ્યુ. ઇન્સ. અમરેલી પ્રાન્ત; ખંડેરાવ મા. શ્રંગારપુરે, મરાઠી ડે૦ એજ્યુ. ઇન્સ. વડોદરા રાજ્ય; ગોવીંદભાઇ હા. દેસાઇ, સેનસસ સુપ્રીન્ટેડેન્ટ, વડોદરા રાજ્ય અને જે. એફ. માદન, ડે૦ એજ્યુ. ઇન્સ. મુંબાઇ (રીટાયર્ડ) નો હું ઉભરાતાં જીગરે ઉપકાર માનું છું. આ ઉપરાંત કેળવણીનાં કાર્યમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેતા બીજા જે જે વિદ્વાનોએ મને મદદ કરી છે તેમનો પણ આભાર માનું છું.

બહુ થયું. આ લઘુ પુસ્તક વડોદરા રાજ્યની સ્કુલોના શિક્ષકોના હાથમાં મુકવા પહેલાં આશા રાખીશ કે મારી જે જે ખામીઓ રહી હોય તે તે તરફ મારૂં લક્ષ ખેંચવાની મેહેરબાની કરવી, કે જેથી નવિન આવૃત્તિમાં ભૂલો રહે નહિ; કેમકે મારૂં પુસ્તક અનેક આવૃત્તિઓ જોય અને તે એક નમુનેદાર શાળોપયોગી પુસ્તક થાય એવી મને મોટી ઉમેદ છે. એકવાર ફરીથી વડોદરા રાજ્યનાં કેળવણી ખાતાંનો તથા તેના વિદ્વાન વડાનો તેમજ મને મદદ કરનારા મેહેરબાનો તથા વિદ્વાનોનો ઉપકાર માનવા સાથે આ આવૃત્તિ ઝડપથી છાપી મને પૂર્ણ સંતોષ આપવા માટે હું 'ફ્રેઈટ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ'ના માલેકોનો ઉપકાર માનું છું.

નવસારી

૧-૧૦-૧૦

દીનશાહ ફ. ભાગળ્યા.

ભૂગોળ

મુંબઈ ઈલાકો અને હિંદુસ્તાન
ભાગ ૧ લો

સામાન્ય જ્ઞાન

ભૂગોળ એ બે શબ્દ મળીને થયલો શબ્દ છે. ભૂ એટલે પૃથ્વી અને ગોળ એટલે ગોળો અને વિદ્યા એટલે જાણવું. આ પ્રમાણે ભૂગોળ વિધ્યાનો એવો અર્થ થાય છે કે પૃથ્વીના ગોળા વિષેનું જ્ઞાન. ભૂગોળ વિધ્યાથી પૃથ્વીના રાજ્યકિય વિભાગો, વસ્તિ, વિસ્તાર, રાજ્યનીતિ વગેરે વગેરે બાબતો જણાય છે. પરમેશ્વરે જુદે જુદે ઠેકાણે જુદી જુદી જાતની હવા, જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓ બનાવેલી છે, તો તે સઘલું કયા દેશમાં છે તે તથા જુદા જુદા દેશોની રીત ભાત શી શી છે તથા જે તે દેશની પ્રજાની સ્થિતિ કેવી છે તે વગેરે આખી દુનિયાનું સામાન્ય જ્ઞાન મુસાફરી કર્યાવિના ભૂગોળનાં શિક્ષણથી મળે છે.

ભૂગોળના ભાગો.

હાલમાં ભૂગોળને ચાર વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવી છે.

૧. ખગોળ ભૂગોળ ૨. ગણિત ભૂગોળ, ૩. ભૂતળ વિધ્યા,

૪. રાજ્યાક્રય અને વ્યાપારી ભૂગોળ.

જે વિષ્યાથી આપણી પૃથ્વી સૂર્ય મંડળના એક ગ્રહ તરિકે છે એવું જ્ઞાન થાય છે તેને **ખગોળ ભૂગોળ** કહે છે.

જે વિષ્યાથી પૃથ્વીના આકાર, કદ તથા તે વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે તેને **ગણિત ભૂગોળ** કહે છે.

જે વિષ્યાથી કુદરતી જાનવરો, પ્રાણીઓ અને જડ પદાર્થોના બાબતમાં થતા ચમત્કારો. ઋતુ, પવન તથા જમીન વગેરેનું ભાન થાય છે તેને **ભૂતળ ભૂગોળ** કહે છે.

જે વિષ્યાથી પૃથ્વીના લોકો કેટલી જાતોમાં વહેંચાયલા છે તથા કયા રાજ્યની કેટલી સત્તા છે, કેટલી વસ્તિ છે તે વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે તેને **રાજ્યક્રિય ભૂગોળ** કહે છે.

દરેક દેશનાં પ્રાણી, વનસ્પતિ અને ખનિજ, ઉત્પન્ન શું છે તથા નિકાશ અને આયાત શું છે તેનું જ્ઞાન જે વડે મળે છે તેને **વ્યાપારી ભૂગોળ** કહે છે.

પૃથ્વી અને આકાર

પૃથ્વી ગોળ છે પણ તે ગોળાકારમાં લગભગ નારંગીને વધુ મળતી આવે છે. પૃથ્વી સપાટ દીસે છે કેમકે આપણને એકી વખતે તેનો થોડોજ ભાગ માલમ પડે છે. તે ગોળ છે એમ સાબીત થઇ ચુકયું છે, કારણ કે દ્રષ્ટિ મર્યાદા જે આપણે જોઇએ છે તેનો આકાર ગોળ છે.

૨ જ્યારે એક વહાણુ જમીન તરફ આવે છે ત્યારે પહેલાં તેનો સઢ, ડોળ અને છેવટે નીચલો ભાગ દેખાય છે. વહાણુ જમીનથી દુર જાય છે ત્યારે પહેલાં નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાય છે અને છેવટે સઢ દેખાતો નથી. પૃથ્વી જો સપાટ હોત તો એમ બનતે નહિ; ૩. પૃથ્વીની જે છાયા ચંદ્રપર ગ્રહણુ વખતે પડે છે તે હમેશાં ગોળ છે; ૪. પૃથ્વીની વારંવાર પ્રદક્ષિણુા થઇ છે અને તે ગોળ સિધ્ધ થઇ ચુકી છે.

પૃથ્વીના બે ભાગો કરવામાં આવ્યા છે. પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ અને પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ. પૃથ્વીની અંદર આવેલી જમીનના પાંચ ભાગો કરવામાં આવ્યા છે. પૂર્વ ગોળાર્દ્ધમાં એશિયા, યૂરોપ અને આફ્રિકા નામના ખંડો છે, જેઓ જુની દુનિયાને નામે ઓળખાય છે. જ્યારે પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધમાં અમેરિકા ખંડ છે, જેને નવી દુનિયા ગણુવામાં આવે છે. પૂર્વ ગોળાર્દ્ધમાં ઓશિયાનિયા નામે એક મોટો દ્વીપ છે તેને પણુ ખંડ તરીકે ગણુવામાં આવ્યો છે.

આપણી પૃથ્વીનો વ્યાસ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ૭૯૨૬ માઇલ છે, જયારે તેનો પરિઘ ૨૪,૯૦૦ માઇલ છે. પૃથ્વી એ ગ્રહમંડળમાંનો એક ગ્રહ છે.

આખી દુનિયાની વસ્તિ છેલ્લી ગણુત્રી પ્રમાણે એક અબજ અને બાવન કરોડની છે, જુદા જુદા ભાગોમાં પડતી ગરમી અને ઠંડીનાં પ્રમાણુમાં ત્યાંનાં વસ્તા લોકોની ચામડીનો રંગ ઉજળો અને કાળો હોય છે. પૃથ્વીપર સઘળે ઠેકાણે જમીનજ નથી, પણુ તે તો ફકત પૃથ્વીનો તૃત્યાંશ ભાગ રોકે છે, જ્યારે બાકીનો બે તૃત્યાંશ ભાગ પાણીનો છે.

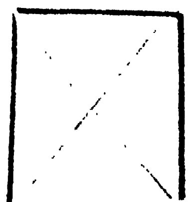
પાણીના ભાગો.

પાણીના પાંચ મોટા ભાગો છે. જેના નામો પાસાફિક, હિંદી, આટલાંટિક, ઉત્તર અને એનટારટિક મહાસાગરો છે.

દિશાઓ અને ખૂણાઓ.

દિશાઓ ચાર છે. પુર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, અને દક્ષિણ.

સૂર્ય ઉપરથી પૃથ્વીની દિશાઓ નક્કી કરેલી છે. જે દિશામાં સૂર્ય સવારે દેખાય છે તેને ઉગમણી (ઉગવું તે) અથવા પૂર્વ દિશા કહે છે અને સૂર્ય સાંજે જ્યાં જણાય છે એટલે આથમે છે, તેને (આથમણી) પશ્ચિમ દિશા કહે છે. હવે પૂર્વ દિશા નક્કી કર્યા પછી પૂર્વ તરફ મોં કરીને છોકરાઓને ઉભા રાખીએ અથવા આપણે ઉભા રહીએ તો એક બાજુ ડાબા હાથ તરફ આવે છે તેનું નામ ઉત્તર દિશા રાખવામાં આવ્યું છે અને જમણા હાથપર આવેલી બાજુનું નામ દક્ષિણ દિશા રાખવામાં આવ્યું છે.

એમ ચારે બાજુઓ આ પ્રમાણે રહે છે. એટલે એક બાજુ રૂપ ઉભા સીધી લીટી તે બીજી બાજુની આડી સીધી લીટી ઉપર પડવાથી ખૂણાઓ બને છે, માટે એવા બનતા ચાર ખૂણાઓને પણ ઓળખવા માટે ચાર નામ પાડી રાખેલાં છે. જેમકે ઉત્તર અને પૂર્વ વચ્ચે જે ખૂણો બને છે તેનું નામ ઇશાન છે. પૂર્વ તથા દક્ષિણ વચ્ચે જે ખૂણો બને

છે તેનું નામ અગ્નિ ખૂણો છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ વચ્ચે જે ખૂણો બને છે તેને નૈઋત્ય નામ આપેલું છે, તેમજ પશ્ચિમ અને ઉત્તર વચ્ચેના બનેલા ખૂણાને વાયવ્ય ખૂણો કહે છે.

ઉત્તર દિશાના સામેના દક્ષિણ અને પૂર્વની સામેના બાજુ પશ્ચિમ, એ પ્રમાણે સામાસામા બાજુઓ છે. વળી ખૂણા પણ તેજ પ્રમાણે સામસામા છે. ઇશાન સામે નૈઋત્ય ને અગ્નિ સામે વાયવ્ય. આ બધું પૃથ્વીની સપાટીની દિશા તથા ખૂણાઓ છે; પણ પૃથ્વીની સપાટીનું ચિત્ર કાગળ ઉપર કાઢ્યું હોય ત્યારે તે ચિત્રવાળો કાગળ **નકશો** કહેવાય છે. તેની દિશાઓ ઓળખવાની રીત એ છે કે નકશાના ઉપલા ભાગને ઉત્તર દિશા સમજવી, નીચેના ભાગને દક્ષિણ, જમણા હાથ તરફની પૂર્વ અને ડાબા હાથ તરફની પશ્ચિમ. ખૂણાઓ તો ઉપર જે તે દિશાઓમાં આવેલા જણાવ્યા છે.

વ્યાખ્યાઓ.

ફળીઉં—ઘણાં ઘરોને ઓળખવાને એક જથ્થો બાંધેલા હોય તેને શેરી, ફળીઉં કે મોહલ્લો કહે છે.

બજાર—જ્યાં આગળ દુકાન મંડાય, અનાજ, કાપડ, વગેરે વેચાય તેને બજાર કહે છે.

ગામ—ઘણા મોહલ્લાઓના જથ્થાના એક નામને ગામ કહેછે.

કસ્બો—જેની અંદર ગામના કરતાં ઘણા મોહલ્લા એટલે વસ્તિ વધારે હોય, બજાર હોય, તેને કસ્બો કહે છે.

શેહેર—કસ્બા કરતાં જેમાં વસ્તિ વધારે, ઘણાં બજારો હોય, તથા જ્યાં સારો વેપાર ચાલતો હોય તથા જ્યાં મોટાં મોટાં ઘરો હોય તેને શેહેર કહે છે.

તાલુકો—ઘણાં ગામોનો એક જથ્થો હોય તેને તાલુકો અથવા પરગણું કહે છે.

જીલ્લો—ઘણા તાલુકા મળીને એક ભાગ બને છે તેને જીલ્લો કહે છે.

પ્રાન્ત—ઘણા જીલ્લા મળીને જે ભાગ બને છે તેને પ્રાન્ત કહે છે.

ઇલાકો—ઘણાં પ્રાન્ત મળીને બનેલો ભાગ તે ઇલાકો કહેવાય છે.

સંસ્થાન—રાજાઓના નાના ખંડીઆ મૂલકને સંસ્થાન કહે છે.

એજન્સિ—કેટલાક નાના રાજ્યોને એક અમલદારની દેખરેખ તળે સોંપેલા હોય એવા ભેગા કીધેલા ભાગને એજન્સિ કહે છે.

દેશ—ઘણા ઈલાકા મળીને થયલો ભાગ તેને દેશ કહે છે.
ખંડ—ઘણા દેશ મળીને થયલા ભાગને ખંડ કહે છે.

પાણીના વિભાગની વ્યાખ્યાઓ.

તળાવ—જેની ચાર બાજુએ જમીન અને વચમાં વરસાદનું મીઠું પાણી રહેતું હોય તેને તળાવ કહે છે.

સરોવર—તળાવ કરતાં મોટા ભાગને સરોવર કહે છે.

સમુદ્ર—ખારાં પાણીના મોટા ભાગને સમુદ્ર કહે છે.

મહાસાગર—સમુદ્ર કરતાં ખારાં પાણીના મોટા ભાગને મહાસાગર કહે છે.

અખાત—સમુદ્રની અણી લાંબી થઇને જમીનમાં ગયલી હોય તેને અખાત કહે છે.

ઉપસાગર—પહોળાં મહોઢાંના અખાતને ઉપસાગર કહે છે.

સામુદ્રધુની—પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની અથવા સંયોગીજળ કહે છે.

નદી—પર્વત, ડુંગર, કે સરોવરમાંથી મીઠાં પાણીનો રેલો નીકળી સમુદ્ર કે પાણીના મોટા જથ્થાને મળે છે તેને નદી કહે છે.

મૂળ અને મુખ—નદી જયાં આગળથી નીકળે છે તેને મૂળ કહે છે અને નદી જયાં આગળ સમુદ્ર કે કોઈ પાણીના ભાગને મળે છે તેને મુખ કહે છે.

શાખા—મોટી નદીમાંથી ફાંટો નીકળી નાની નદીને પેઠે વહે છે તેને શાખા કહે છે.

સંગમ—જે ઠેકાણે બે નદીઓ મળે છે તેને સંગમ કહે છે.

નાળું—નદી કરતાં નાના ભાગને ઝરો અથવા નાળું કહે છે.

ખાડી—નદી કરતાં નાના ભાગને ખાડી કહે છે. ખાડીમાં પાણી ફક્ત ચોમાસામાંજ રહે છે.

નેહેર—બે નદી, શહેરો, સરોવરો કે સમુદ્ર જોડવાને માણસના હાથે બનાવેલા પાણીના ભાગને નેહેર કહે છે.

ભરતી ઓટ—દરિયા કે નદીમાં દહાડામાં બે વાર પાણી ચઢે છે તેને ભરતી કહે છે. અને ચઢેલું પાણી ઉતરી જાય છે તેને ઓટ કહે છે.

જમીનના વિભાગની વ્યાખ્યાઓ.

દ્વીપ—જેની ચારે બાજુએ પાણી અને વચમાં જમીન હોય તેને બેટ, ટાપુ, અથવા દ્વીપ કહે છે.

દ્વીપકલ્પ—જેની ત્રણ બાજુએ પાણી અને એક બાજુએ જમીન હોય તેને દ્વીપકલ્પ કહે છે.

ભૂશિર—જમીનની અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયલી હોય તેને ભૂશિર કહે છે.

સંયોગીભૂમિ—જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધનારા જમીનના નાના ભાગને સંયોગીભૂમિ કહે છે.

ડુંગર—જમીન ઉપર ઉંચા ટેકરા હોય તેને ડુંગર કહે છે.

પર્વત—ડુંગર કરતાં ઘણા ઉંચા ટેકરા હોય તેને પહાડ કે પર્વત કહે છે.

શિખર—પર્વતના ઉંચામાં ઉંચા ભાગને શિખર કહે છે.

બળતો પહાડ—જે પર્વતને મથાળેથી ધુમાડો, રાખ, ઉનો રસ, નીકળે છે તેને જવાળામુખી અથવા બળતો પહાડ કહે છે.

જંગલ—જમીનનો જે ભાગ ઝાડોથી ભરપૂર હોય છે તેને જંગલ. રાન કે વન કહે છે.

રણ—જમીનનો જે ભાગ ઘણે દૂર, સપાટ રેતીથી ભરપૂર હોય છે અને જયાં ઝાડ, પાણી, કે કાંઇપણ મળે નહિ તેને રણ કહે છે.

ખરાબો—દરિયામાં એવા પથ્થરના ટેકરા હોય જે ભરતી વખતે દેખાય નહિ અને તેની સાથે અથડી વહાણો ભાંગી જાય છે. એવા ટેકરાને ખરાબા કહે છે.

કિનારો—દરિયાની પાસે આવેલી જગ્યાને કિનારો કહે છે.

દોઆબ—બે નદીઓ વચ્ચે આવેલા પ્રદેશને દોઆબ કહે છે તેમજ પાંચ નદીની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશને પંજાબ કહે છે.

બંદર—નદી કે દરિયા કાંઠે આવેલું શહેર કે જયાંથી માલ ઉતરી ચઢી શકતો હોય તેને બંદર કહે છે.

ખીણ—ડુંગર કે પર્વતની વચ્ચેની જગ્યાને ખીણ કહે છે.

ખાણ—જે જગ્યામાંથી ધાતુ વગેરે કુદરતી રીતે બનેલાં પદાર્થો નીકળે છે તેને ખાણ કહે છે.

બેટથી... ... ...ઉલટું ... ...સરોવર કે તળાવ.

ભૂશિરથી............ ,, ...અખાત.

સંયોગીભૂમિથી ... ,, ...સામુદ્રધુની.

વગેરે:

મુંબઈ ઈલાકો.

હકીકત—હિંદુસ્તાનના બધા ઈલાકાઓ કરતાં મુંબઇ ઈલાકો જો કે નાનો છે, છતાં તેની મહત્વતા ઘણી છે. દરેક જાતની ઉપજ આ ઇલાકાની મોટી છે. કેળવણી તેમજ વેપાર અને સુધારામાં આ ઈલાકો કુદકે અને ભુસ્કે આગલ વધી ગયો છે હુન્નર આદિ કામોમાં પણ તે બધા પર સરસાઇ ભોગવે છે. આ ઈલાકાનું આગલા વખતનું કોતર કામ બીજા કોઇ પણ ઈલાકા કરતાં ચઢીઆતું છે.

સિમા—ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને પંજાબ પ્રાંત; પૂર્વે રજપૂત સ્થાન, મધ્યપ્રાંત, નીઝામનું રાજ્યને મદ્રાસ ઇલાકો; દક્ષિણે મહિસૂરનું રાજ્ય અને મદ્રાસ ઈલાકો; પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર.

વિસ્તાર—મુંબઈ ઇલાકો લાંબો અને સાંકડો ભાગ છે. સરાસરી લંબાઇ એક હજાર માઇલની છે અને પહોળાઇ ફકત ૧૯૦ માઈલ જેટલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૪,૧૦૫ ચો૦ માઇલ છે.

રાજકિયવિભાગો—મુંબઈ ઈલાકાના મુખ્ય પાંચ ભાગો કરવામાં આવેલા છે. ૧ સિંધપ્રાન્ત, ૨ કચ્છ પ્રાન્ત અને ગુજરાત પ્રાન્ત, કાઠિયાવાડ સાથે, ૩ કોંકણ પ્રાન્ત, મુંબઈ બેટ સાથે, ૪ દક્ષિણ પ્રાન્ત (ઉત્તર મહારાષ્ટ્ર), ૫ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તર કાનડા સાથે.

બેટો—મુંબઇ બેટ

દ્વારકાં—કાઠિયાવાડની પશ્ચિમે.

ઘારાપુરી—મુંબઈની પાસે.

સાષ્ટી ને દીવ—કાઠિયાવાડની દક્ષિણે.

દ્વીપકલ્પો—કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પ—ગુજરાતમાં.

અખાતો—કચ્છનો અખાત—કચ્છની દક્ષિણે

ખંભાતનો અખાત—કાઠિયાવાડની પૂર્વે.

ભૂશિરો—જગત પોઈન્ટ—દ્વારકાં પાસે.

દીવ—કાઠિયાવાડની દક્ષિણે.

પર્વતો—હાલા—સિંધપ્રાન્તની પશ્ચિમે.

સિહ્યાંદ્રી—દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને કોકણની વચ્ચે.

સાતપૂડા—ઈંદોર અને ખાનદેશના ભાગની વચ્ચે.

ગીરનાર, આબુ, પાવાગઢ ને આરાસુર } ગુજરાતમાં.

નદીઓ—ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ વહેતી:

સિંધુ—હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે.

બનાસ, સરસ્વતી } આબુ આગળના પહાડમાંથી નીકળી કચ્છનાં રણમાં પડે છે.

સાબરમતી, મહી } ખંભાતના અખાતને મળે છે. સાબરમતી મહી કાંઠાના પર્વતમાંથી તથા મહી માળવાના પહાડમાંથી નીકળે છે.

પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વહેતી:

નર્મદા, તાપી } સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ વહેતી:

ગોદાવરી કૃષ્ણા } સિહ્યાંદ્રી પર્વમાં થતી નીકળી બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે.

ભીમા—ગોદાવરી નદીને મળે છે.

સરોવરો—મંચર-સીંધમાં; તથા તાનસા-મુંબઈ આગળ.

હવા—સિહ્યાદ્રી પર્વત તરફ વરસાદ વધુ પડે છે જેથી ત્યાંની હવા સારી ઠંડક આપનારી છે. સિંધનો ઉપલો ભાગ ગરમ અને સુકકો છે. કોકણુ કાંઠે હવા ભેજવાળ છે. છેક દક્ષિણુ તરફના કેટલાક ભાગોની હવા નેગિષ્ટ છે. સામાન્ય રીતે આ ઇલાકાની હવા ઠીક છે.

પેદાશ--અનાજ અને રૂ મુખ્ય પાક છે. નાળિયેરીના ઝાડો પશ્ચિમ કિનારા તરફ ઘણાં થાય છે. ઘાટોમાં જંગલો છે, જ્યાંથી ઇમારતી લાકડાં મળે છે. અનાજમાં જુવાર, બાજરી, ચોખા અને ઘઉં મુખ્ય છે. ખાનદેશમાં ઢોરોની સારી પેદાશ છે.

વેપાર--મુંબઈ ઈલાકાનો વેપાર બહુ મોટો છે. લગભગ ૫૦ કરોડ રૂપિયાનો માલ આ ઇલાકામાં આવે છે, અને પંચાવન કરોડ રૂપિયા સુધીનો માલ દેશાવર તરફ આ ઇલાકામાંથી જાય છે. **નિકાશ**માં મુખ્ય, રૂ, અફીણુ, તેલી બિયાં, ઘઉં, સુતરાઉ કાપડ અને ઉન છે; જયારે **આયાત**માં મુખ્ય, સુતરાઉ કાપડ, ધાતુ, સાંચાકામ, કોલસો, અને દારૂ છે.

વસ્તિ--કુલ્લે વસ્તિ ૨,૬૯,૧૬,૩૪૨ છે. જેમાંના ૮૦ લાખ ઉપરની સંખ્યા દેશી રાજ્યોની છે.

ભાષા—સિંધમાં સિંધી, કચ્છમાં કચ્છી, ગુજરાતમાં ગુજરાતી, દક્ષિણુ તરફ કેનરીઝ અને મુંબઇની ફરતે મરાઠી ભાષા બોલાય છે. જે તે ભાગોનાં નામો પ્રમાણે જે તે નામો લોકોને આપવામાં આવેલાં છે.

ધર્મો—મુખ્ય ધર્મ હિંદુ ધર્મ છે. પાંચમો ભાગ મુસલમાનોનો છે. તેમજ જરથોસ્તી અને જૈન ધર્મો પણ ઠીક ફેલાવો પામેલા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ હાલમાં પ્રસરતો જાય છે.

રાજ્ય વહીવટ—આખા ઇલાકાનો રાજકારભાર ગવર્નર સાહેબની દેખરેખ નીચે ચાલે છે. તેમની નીમણુંક ઇંગ્લાંડથી નામદાર શેહનશાહના હુકમથી થાય છે, અને તે પાંચ વરસ સુધી ચાલે છે. ગવર્નર સાહેબ ઘણું ખરૂં શિયાળામાં મુંબઇમાં રહે છે, ઉનાળામાં તેઓ સાહેબનો મુકામ મહાબળેશ્વરના ડુંગરપર હોય છે. ચોમાસામાં તેઓ પુને રહેવા જાય છે. એમને રાજકારભારમાં મદદ કરવા બે કારભારી મંડળ છે. તેમાનું એક, ઇલાકાનો કારભાર ચલાવનારૂં અને બીજું, કાયદાકાનુન બાંધનારૂં છે. કારભાર ચલાવનાર મંડળમાં ગવર્નર સાહેબ સાથે ત્રણ કારભારીઓ છે. એ મંડળ મુંબઇ સરકારના નામથી ઓળખાય છે. તેમના હાથ નીચે જુદાં જુદાં ખાતાનું કામ કરનાર પાંચ મંત્રીઓ છે. અને તે દરેક પાસ એક અથવા વધારે ખાતાનું કામ છે. હિંદને મળેલા નવાં રાજકિય મંડળમાં આ ત્રણ કારભારીઓ ઉપરાંત એક ચોથાની નીમણુંક કરવામાં આવી છે. આ ચોથી નીમણુંક દેશી ગૃહસ્થો માટે છે. દેશી સંસ્થાનો અને એજન્સિઓમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી અંગ્રેજ અમલદાર રહે છે, તેને પોલીટીકલ એજંટ કહે છે, અને તે ગવર્નરને જવાબદાર છે. આ અમલદારોનું કામ દેશી રાજાઓ તથા તેમના કારભારીઓને રાજ્ય ચલાવવામાં સારી સલાહ આપવાનું, ખંડણી ઉઘરાવવાનું, તથા રાજા રજવાડાઓના વાંધા પતાવવાનું વગેરે છે. ઇલાકાના ચારે ભાગમાં મુલકી કામ કરનાર એક એક મોટો અમલદાર છે, તેને કમીશનર

કહે છે. તેમના હાથ નીચે જીલ્લાઓમાં કલેક્ટર, આસિસ્ટંટ કલેક્ટર વગેરે છે. તાલુકાઓમાં મામલતદારો છે. ન્યાય ખાતાંનો વહિવટ મુંબઇની મોટી અદાલતના ન્યાયાધીશો ચલાવે છે. એ સિવાય પોલીસ ખાતું, કેળવણીખાતું, જંગલખાતું, ખેતીવાડી ખાતું વગેરે બીજા કેટલાંક ખાતાં છે. દરેક ખાતાંને માથે એકેકો મુખ્ય અધિકારી છે. તે બધા સરકારના તાબામાં રહી પોત પોતાનું કામ સંભાળે છે.

નદીપરના શેહેરો—

સિંધુ	ઉપર	કરાંચી ને હૈદ્રાબાદ.
બનાસ	,,	રાધનપુર ને ડીસા.
સરસ્વતી	,,	સિદ્ધપુર.
સાબરમતી	,,	અમદાવાદને સાદ્રા.
મહી	,,	ખંભાતને લુણાવાડા.
નર્મદા	,,	ભરૂચ.
તાપી	,,	સુરતને રાંદેર.
ગોદાવરી	,,	નાશીક.

મુખ્ય બંદરો—કરાંચી, માંડવી, દ્વારકાં, પોરબંદર, ભાવનગર, ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, મુંબઇ, રત્નાગીરી, ગોવા ને કારવાડ.

જાત્રાનાં સ્થળો—દ્વારકાં, ગીરનાર, આબુ, અંબાજી, શેત્રુંજા, બહુચરાજી, પાવાગઢ, સિદ્ધપુર, ડાકોર, ચાણોદ, નાશીક, ત્રંબક ને પંઢરપુર

હવા ખાવાના ઠેકાણાં—આબુ, ડુમસ, ખંડાલા, માથેરાન, ને મહાબલેશ્વર.

મરેઠી દેશી રાજ્યો—વડોદરા, કોલાપુર ને સાવંતવાડી.

રજપુત દેશી રાજ્યો—કચ્છ, ઇડર, ભાવનગર, નવાનગર, ધ્રાંગધ્રા, મોરબી, રાજપીપલા, વાંકાનેર, પાલીતાણા, ધરોલ, લીંબડી, રાજકોટ, ગોંડલ, વઢવાણ, પોરબંદર, છોટાઉદેપુર, બારીઆ, લુણાવાડા, ધરમપુરને વાંસદા.

મુસલમાન દેશી રાજ્યો—ખેરપુર, જુનાગઢ, ખંભાત, પાલણપુર, રાધનપુર ને સચીન.

પોર્ટુગીઝોની જગ્યા—દીવ, દમણ ને ગોવા.

હબસીઓની જગ્યા—જાફરાબાદ ને જંજીરા.

વખણાતી જગ્યાઓ:—

મુંબઈ—હિંદુસ્તાનનું સૌથી સુંદર અને રળિયામણું શેહેર, તેમજ મોટું બંદર.

કરાંચી—મુંબઇથી ઉતરતું મોટું વેપારી બંદર.

હૈદ્રાબાદ—શેત્રંજી અને માટીના વાસણ માટે.

ભુજ—સુતરાઉ અને રેશમી કાપડના કારખાનાં.

દ્વારકાં—જાત્રાનું સ્થળ.

અમદાવાદ—રેશમી કોરનાં ધોતીઆં તથા રૂનાં કારખાનાં અને વેપાર માટે.

સુરત—મોટું પુરાતન પ્રખ્યાત શેહેર અને બંદર છે, તેમજ બરફી અને પાપડી માટે પ્રખ્યાત છે.

ખંભાત—સુતરફેણી માટે.

કપડવંજ—કાચ ને સાબુ માટે.

પેંડ—પાઘડી માટે.

ખારાઘોડા—નીમકનું મોટું મથક છે.

નંદરબાર—ઇમારતી લાકડું સારૂ થાય છે.

નાશીક—જાત્રાનું સ્થલ છે, તથા લોટા વખણાય છે.

પુણા—મુંબઇ ઇલાકાના ગર્વનરનું મથક; આગલા વખતમાં પ્રખ્યાત શેહેર હતું, પાનને માટે.

નાંદોદ—ઈમારતી લાકડું ઠીક છે.

જત—સુરોખાર જડે છે.

∵ બીજાં વિખ્યાત શહેરોની હકીકત જે તે પ્રાંતોમાં આવશે.

મુખ્ય રસ્તા—મુંબઇથી અમદાવાદ જતાં નીચલાં મોટાં સ્ટેશનો માહીમ, વસઇ, પાલગઢ, દેહણું, દમણ, વલસાડ, નવસારી, સુરત, અંકલેશ્વર, **ભરૂચ**, વડોદરા, આણંદ, નડીયાદ, ને અમદાવાદ આવે છે.

નીચલી મોટી નદીઓ આવે છેઃ વસઈની ખાડી, દમણગંગા, પુર્ણા, તાપી, નર્મદા, મહી ને સાબરમતી.

કરાંચીથી મુંબઇ રેલવે માર્ગે જવાય છે અને જળ માર્ગે પણ જવાય છે.

જળ માર્ગે આવતાં કરાંચાથી નીકળી સિંધુ નદીમાં રહી માંડવી બંદરે અવાય છે. ત્યાંથી દ્વારકાં આગળ રહી, પોરબંબંદર, વેરાવળ, દીવ, જાફરાબાદ, ભાવનગર વગેરે બંદરો કરી, અરબી સમુદ્રમાં આવી, દમણ, માહીમ, વસઇ, સાષ્ટ રહી, મુંબઇ અવાય છે.

રાજકિય વિભાગો

૧ સિંધ પ્રાન્ત.

જીલ્લા.		મુખ્ય શેહેરો.
૧. સિંધનો ઉપલો સરહદનો ભાગ		જેકોકાબાદ.
૨. શિકારપુર	જીલ્લો	શિકારપુર.
૩. હૈદ્રાબાદ	,,	હૈદ્રાબાદ.
૪. કરાંચી	,,	કરાંચી.
૫. થરપારકર	,,	અમરકોટ.

સંસ્થાન.

૧ ખેરપુર સંસ્થાન	ખેરપુર.

૨ કચ્છ પ્રાન્ત.

૧. કચ્છપ્રાન્ત	ભુજ.

૨ ગુજરાત પ્રાન્ત

૧. અમદાવાદ	જીલ્લો	અમદાવાદ.
૨. ખેડા	,,	ખેડા.
૩. પંચમહાલ	,,	ગોધરા.
૪. ભરૂચ	,,	ભરૂચ.
૫. સુરત	,,	સુરત.

દેશી રાજ્યો.

૧. વડોદરા રાજ્ય	વડોદરા.
૨. ખંભાત સંસ્થાન	ખંભાત.

એજન્સી.

૧. કાઠિયાવાડ એજન્સી	રાજકોટ

એજન્સી.	મુખ્ય શેહેરો.
૨. પાલણપુર એજન્સી	પાલણપુર.
૩. મહીકાંઠા ,,	સાદ્રા.
૫ પંચમહાલ ,,	નારૂકોટ.
૬ સુરત ,,	વાંસદા.

૩ કોંકણ પ્રાન્ત.

૧ મુંબઇ બેટ	મુંબઇ.
૨ થાણા જીલ્લો	થાણા.
૩ કોલાબા ,,	અલીબાગ.
૪ રત્નાગીરી ,,	રત્નાગીરી.

સંસ્થાનો.

૧ જવાર સંસ્થાન	જવાર.
૨ જંજીરા સંસ્થાન	જંજીરા.
૩ સાવંતવાડી ,,	સાવંતવાડી.

૪ દક્ષિણ પ્રાન્ત.

૧ ખાનદેશ જીલ્લો	ધુળીઆ.
૨ નાશીક જીલ્લો	નાશીક.
૩ અહમદનગર ,,	અહમદનગર.
૪ પુણા ,,	પુણા.
૫ સતારા ,,	સતારા.
૬ સોલાપુર ,,	સોલાપુર.

સંસ્થાનો.

૧ પેંઠ સંસ્થાન	પેંઠ.
૨ અક્કલકોટ ,,	અક્કલકોટ.

૫ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર.

૧ કલાદગી જીલ્લો	કલાદગી.
૨ બેલગામ ,,	બેલગામ.
૩ ધારવાડ ,,	ધારવાડ.
૪ ઉત્તર કાનડા ,,	કારવાર.

સંસ્થાનો.

૧ કોલાપુર સંસ્થાન	કોલાપુર.
૨ સાવનુર	સાવનુર
૩ દક્ષિણ મરાઠા જાગીર	સાંગલી, જમખંડી, મીરજ વગેરે.

સિંધ પ્રાંત.

હકીકત—આ પ્રાંતનું નામ ત્યાં વહેતી સિંધુ નદી પરથી પડેલું છે, હયાં ગધેડાંપર બેસી કામ ધંધા કરવાનો ચાલ વિશેષ છે, જમીન રસાલ છે તથા ખેતરોમાં પાણી લેવાને નહેરો છે કેમકે વરસાદ ઝાઝો પડતો નથી પૂર્વ ભાગમાં થરપારકરનું રણ છે, તથા દક્ષિણ ભાગ ખારવાલો છે એનું ક્ષેત્રફલ ૪૭, ૭૮૯ ચો. માઇલ છે.

સીમા—ઉત્તરે બલુચિસ્તાન, પૂર્વે રજપૂતસ્તાન, દક્ષિણે કચ્છ પ્રાંત અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર.

નદી—સિંધુ, ખેતીના પાકને માટે આ નદીમાંથી નેહરો કાઢેલી છે.

સરોવર—મંચર.

પેદાશ—ખેતી સારી છે. મુખ્ય પેદાશ: ડાંગર, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, રૂ અને તેલનાં બિયાં છે. આ પ્રાંતમાં હાથીદાંતના રમકડાં, માટીનાં વાસણ, શેત્રંજી, ચામડાંની વસ્તુઓ વગેરે ઠીક થાય છે.

વિસ્તાર ને ભાષા—કુલ વસ્તિ ૨૨,૧૫,૧૪૭ ની છે. પોણો ભાગ મુસલમાનો છે. બાકીના હિંદુઓ તથા જુદી જુદી કોમના છે. મુખ્ય ભાષા, સિંધી અને બલુચી છે.

રાજ્ય વહીવટ—આ ભાગ કમીશનરના તાબા હેઠળ છે. તેના તાબામાં કલેકટરો તથા ડેપ્યુટી કલેકટરો, સેશન્સ કોર્ટ પણ છે. ન્યાયની, મુંબઈની વરિષ્ટ કોરટને અપીલ થાય છે.

વિભાગો—એના પાંચ જીલ્લા છે અને સાથે ખૈરપુર નામનું દેશી સંસ્થાન છે.

શેહેરો—**૧ સિંધના ઉપલા સરહદના ભાગ.** મુખ્ય શેહેર જૈકોકાબાદ છે.

૨ **શિકારપુર જીલ્લાનું** મુખ્ય શેહેર શિકારપુર, એમાં વેપાર મોટો છે અને એ શેહેરને આગલ "ખોરાસાનની બાગોલ" કહેતા હતા. બીજા શેહેરો સક્કર, એ બોલનઘાટ આગળ વેપારનું મોટું મથક છે અને લારખાના.

૩ **હૈદ્રાબાદ જીલ્લો,** એનું મુખ્ય શેહેર હૈદ્રાબાદ છે. અહિંની શેત્રંજી, રેશમી તથા સુતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ, વગેરે વખણાય છે.

૪ **કરાંચી જીલ્લો.** મુખ્ય શેહેર કરાંચી એ મુંબઈથી ઉતરતું મોટું બંદર છે, અને સિંધમાં મોટું શહેર છે. ઠઠ્ઠા, સિંધની અસલની રાજધાની.

૫ **થરપારકર જીલ્લો** મુખ્ય શેહેર અમરકોટ છે. અહિં પ્રખ્યાત મોગલરાજા અકબરનો જન્મ થયો હતો.

૬ **ખૈરપુર સંસ્થાનનું** મુખ્ય શેહેર ખૈરપુર છે.

કચ્છ પ્રાંત.

હકીકત—જો કે આ ભાગનો સમાવેશ ગુજરાત પ્રાંતમાં કરેલો છે, પણ સિંધ અને ગુજરાત પ્રાંતોથી એ તદન છૂટો હોવાથી એને જુદો પાડયો છે. આ પ્રાંતના લોકો કચ્છીના નામે ઓળખાય છે આ ભાગ દેશી રાજાનો છે અને રાજાને

રાવનાં નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અંગ્રેજ સરકાર તરફથી પોલીટીકલ એજંટ કામ કરે છે. એમાં કચ્છનું રેતીનું રણ છે જે ચોમાસામાં ભરાઇ જાય છે, આ પ્રાંતમાં મોટી નદીઓ નથી પણ કેટલાક વહેળા છે. દક્ષિણ ભાગ સપાટ અને રસાલ છે. બાકી ડુંગરા અને પથ્થરવાલી જમીન છે.

સીમા—ઉત્તરે અને પૂર્વે રેતીનું રણ દક્ષિણે કચ્છનો અખાત અને અરબી સમુદ્ર, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર.

વિસ્તાર—આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ રણ બાદ કરતાં ૬૫૮ ચો૦ માઇલ છે. કુલ્લે ૯૨૮ ગામો છે. ને વસ્તિ ૫,૫૮,૪૧૪ માણસની છે.

અખાત—કચ્છનો અખાત.

રણ—કચ્છનું રણ.

પેદાશ—બાજરી, જુવાર, મગ, ઘઉં, ઉન, દીવેલી મુખ્ય છે. ભુજમાં સુતરાઉ તથા રેશમી કાપડનાં કારખાના છે. ફટકડી તથા સુરોખાર થોડો મલી આવે છે. કોલસાની ખાણો છે. ઘોડા, ગાય, ઉંટ, ઘી, તેલ, મુખ્ય પરદેશમાં જાય છે.

શહેરો—ભુજ, મુખ્ય શહેર છે. કસબી અને હીરનું ભરતકામ તેમજ સોના રૂપાની નકસી સારી થાય છે. ઇમારતોમાં રાવશ્રીનો મહેલ જોવા લાયક છે. માંડવી, વેપારનું મોટું બંદર; અંજાર, લખપત વગેરે બીજાં બંદરો છે.

ગુજરાત પ્રાંત.

હકીકત--આ પ્રાંતની ઘણી ખરી જમીન રસાલ અને ફળદ્રુપ છે. કાઠિયાડના નાના ભાગમાં ઘણા ડુંગરો તેમજ નાના નાના દેશી રાજ્યો છે. કાઠિયાવાડ સિવાયનો મોટો ભાગ અંગ્રેજ સરકાર અને બાકીનો ગાયકવાડ સરકારને તાબે છે. આ પ્રાંતના રહીશોને ગુજરાતી કહે છે અને તેમની ભાષા પણ એજ નામની છે.

સીમા—ઉત્તરે કચ્છનું રણ, પૂર્વે માલવા ને ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જીલ્લો અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર.

વિસ્તાર—આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ લગભગ પંચાવન હજાર ચો૰ માઈલ છે. વસ્તિ ૧,૦૨,૧૨,૩૭૦ છે.

બેટ—દીવ, કાઠિયાવાડની દક્ષિણે.

અખાતો—ખંભાત અને કચ્છના અખાતો મુખ્ય છે.

પર્વતો—સાતપૂડા, પાવાગઢ, ગિરનાર, આરાસુર, ને આબુ.

નદીઓ—નર્મદા, મહી, સાબરમતી, તાપી ને સરસ્વતી મુખ્ય છે.

પેદાશ—ગુજરાતની ખેતી આબાદ છે. દરેક જાતનું ધાન્ય તથા કઠોળ પુષ્કળ થાય છે. શેરડી, તંબાકુ, રૂ, ગળી, અફીણ, અને ઇમારતી લાકડું મોટા જથ્થામાં થાય છે.

રેલ્વે સડકો—આ પ્રાંતમાં બી. બી. સી. આઇ. રેલ્વે ઉપરાંત રજપુતાના માલ્વા રેલ્વે છે તથા દેશી રાજ્યોમાં નાની નાની રેલ્વેઓ છે, કે જેમાં ડભોઈ, ભાવનગર અને ગોંડલ રેલ્વે મુખ્ય છે.

દેશી હીંદુ રાજ્યો—કાઠિયાવાડ એજન્સી એમાં નીચલાં દેશી રાજ્યો છેઃ નવાનગર, ભાવનગર, ધ્રાંગદ્રા, મોરબી, વાંકાનેર, પાલીતાણા, ધ્રોલ. લીંબડી, રાજકોટ, ગોંડલ, વઢવાણ, પોરબંદર, વળા, લખતર, જસદણ, સામલા, ચુડા, મુળી, લાઠી વગેરે હિંદુઓના રાજ્યો છે. મહીકાંઠા એજન્સીમાં ગાયકવાડનો થોડો મુલક છે, અને પંચમહાલ એજન્સી સુરત એજન્સી. છેલ્લી ત્રણ એજન્સીઓમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો છે.

દેશી મુસલમાની રાજ્યો—જુનાગઢ, પાલણપુર સંસ્થાન, ખંભાત સંસ્થાન, બજાણા, એ બધાં કાઠિયાવાડ એજન્સીમાં છે અને સચીન. સુરત એજન્સીમાં છે.

દેશી હબસીનું રાજ્ય—જાફરાબાદ, કાઠિયાવાડ એજન્સીમાં છે.

ફિરંગીના સ્થળો—દીવ અને દમણ.

બંદરો—દ્વારકાં, પોરબંદર, દીવ, ભાવનગર, ઘોઘા, ખંભાત, ભરૂચ, સુરત ને દમણ.

જાત્રાના સ્થળો—આબુ, અંબાજી, પાવાગઢ, ગીરનાર, દ્વારકાં, પ્રભાસપાટણ, ડાકોર, પાલીતાણા વગેરે.

વિભાગો તથા શેહેરો.

૧ અમદાવાદ જીલ્લો—ગુજરાત પ્રાંતના ઉત્તર ભાગમાં છે. વસ્તિ ૯,૨૧,૭૧૨ માણસની છે. એના સાત મોટા તથા એ પેટા તાલુકા છે. રૂ, ગલી, તંબાકુ, દીવેલી, ડાંગર, ચણા અને શેરડીની મુખ્ય પેદાશ છે. મુખ્ય શેહેર, અમદાવાદ, જોવા લાયક જગ્યાઓ ઘણી છે

તથા રેશમ, સુતર, અને કસબનાં મોટાં કારખાનાઓ છે; તેમજ મોટો વેપાર ચાલે છે. વીરમગામ, સુતર કાંતવાનો તથા વણવાનો હુનર સારો છે, તથા અહિંના પંખા અને સુજની સારાં બને છે તેમજ એ મોટાં તળાવો છે. ધોલેરા, બંદર છે; અહીં જકાત ખાતું છે.

૨ **ખેડા જીલ્લો**—અમદાવાદ જીલ્લાની પૂર્વે છે. વસ્તિ ૭,૭૧,૫૮૯ ની છે. એના સાત મોટા તથા ત્રણ પેટા તાલુકા છે. બાજરી. જુવાર, ડાંગર, શેરડી અને તંબાકુની મુખ્ય પેદાશ છે. મુખ્ય શેહેર ખેડા. નડયાદ, હયાં બાગાયત પાક સારો છે. કપડવંજ, સાબુ અને કાચનાં કારખાના છે. ડાકોર, રણછોડજીની જાત્રાનું સ્થળ છે. આણંદ, મોટું સ્ટેશન છે. મહેમદાવાદ, સારી વસ્તિવાળું છે.

૩ **પંચમહાલ જીલ્લો**—એ ખેડા જીલ્લાની પૂર્વે છે. વસ્તિ ૩,૧૩,૪૧૭ ની છે. એના ત્રણ તાલુકા છે. મકાઈ, ચણા, તલ, મહુડાં, અને સાગ તથા ઇમારતી લાકડાંની સારી પેદાશ છે. મુખ્ય શેહેર, ગોધરા. બીજું મોટું શેહેર, દાહોદ છે.

૪ **ભરૂચ જીલ્લો**—એ ખેડા જીલ્લાની દક્ષિણે છે વસ્તિ ૩,૪૧,૪૯૦ ની છે. એના પાંચ તાલુકા છે. ખેતીવાડી સારી છે તથા રૂની મોટી પેદાશ છે. મુખ્ય શેહેર ભરૂચ, એ વેપારનું મોટું મથક છે; ઘણાં કારખાનાંઓ છે તથા અહિંની સુજની વખણાય છે. અંકલેશ્વર અને હાંસોટ, મોટાં ગામો છે.

૫ સુરત જીલ્લો—એ ભરૂચ જીલ્લાની દક્ષિણે છે. વસ્તિ ૬, ૪૯,૯૮૯ ની છે. એના આઠ તાલુકા કર્યા છે. રૂ, જુવાર, ઘઉં, દીવેલી, અને શેરડીની મુખ્ય પેદાશ છે. મુખ્ય શેહેર, સુરત, આગળ મોટું વેપારનું મથક તથા ધીકતું બંદર હતું, આગ તથા રેલથી એ શહેરની કિર્તી ઝાંખી થઈ છે; હાલમાં વેપાર ઠીક છે; સારૂં જોવાલાયક શેહેર છે. રાંદેર, વલસાડ અને ઉદવાડા મોટાં ગામો છે. વલસાડ, હાલ ધીકતું બંદર છે તથા ઉદવાડામાં પારસીઓના ઇરાનશાહ (આતશબેહરામ) છે.

૬ ગાયકવારનું રાજય—આ રાજ્યના ભાગો ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણા વીખરાતા પડેલા છે. અહિંના રાજાને ગાયકવાડ કહે છે. મુંબઇ ઇલાકામાં એ સૌથી મોટું દેશી રાજ્ય છે. અહિંયાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસીડેન્ટ રહે છે. તે ગવર્નર જનરલને તાબે છે. વડોદરા, કડી, નવસારી અને અમરેલી નામના ચાર મોટા પ્રાંતો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮૨૨૬ ચો૦ માઇલ છે. વસ્તિ ૨૪,૧૧,૪૪૭ ની છે. મુખ્ય શેહેર વડોદરા, જોવાલાયક શેહેર છે; તથા સુંદર ઇમારતો છે. નવસારી, પાટણ અને અમરેલી, સારાં શેહેરો છે તથા સિદ્ધપુર, કડી, દ્વારિકાં, ડભોઇ, પેટલાદ, ગણદેવી અને બીલીમોરા મોટાં ગામો છે.

૭ ખંભાત સંસ્થાન—એ ખેડા જીલ્લાની દક્ષિણે છે. અહિંના રાજા મુસલમાન છે અને તેમને નવાબને નામે ઓળખે છે. ખેડા જીલ્લાના કલેકટર આ સંસ્થાનના પોલીટીકલ

એજન્ટ છે. વસ્તિ ૮૯,૭૨૨ ની છે. મુખ્ય શેહેર ખંભાત, સુતરાઉ કાપડ તથા શેત્રંજી સારી થાય છે. અહિંના અકીક નામના પથરા વખણાય છે.

૮ કાઠિયાવાડ એજન્સી—કચ્છ અને ખંભાતના અખાતની વચ્ચે આ એક મોટો દ્વિપકલ્પ છે. એમાં ૮ જુદાં જુદાં નાનાં મોટાં રાજ્યો છે આ રાજ્યો હિંદુઓ અને મુસલમાનોના છે. આ રાજ્યોપર દેખરેખ રાખવા અંગ્રેજ સરકાર તરફથી પોલીટીકલ એજન્ટ રાજકોટ ખાતે રહે છે. એજન્સીના ચાર ભાગો કરી, દરેક ભાગ આસિસ્ટંટ પોલીટીકલ એજન્ટની દેખરેખ હેઠળ મુકેલો છે. રૂ, ઉન, ઘી, ગોળ, ઘોડા, ઢોર, વગેરેની મુખ્ય પેદાશ છે. મુખ્ય શેહેર રાજકોટ, અહિંયાં એ ટ્રેનિંગ કાલેજો અને એક રાજકુમાર કોલેજ છે. બીજાં શેહેરો, ભાવનગર, પોરબંદર, ઘોઘા. આ બધાં મોટાં બંદરો છે. વઢવાણ, ગોંડલ, જુનાગઢ, સારાં શેહેરો છે. પ્રભાસપાટણ તથા પાલીતાણા જાત્રાના તિર્થો છે.

૯ પાલનપુર એજન્સી—એ ગુજરાત પ્રાંતની છેક ઉત્તરે છે. વસ્તિ ૬,૪૫,૫૨૬ ની છે. એમાં અગ્યાર સંસ્થાનો છે. રૂ, શેરડી, ને ડાંગરની મુખ્ય પેદાશ છે. મુખ્ય શેહેર, પાલનપુર, અહિંયાં ડાંગર અને શેરડી સારાં થાય છે. બીજાં શેહેરો, દિસા અને રાધનપુર, દિસામાં લશ્કરી છાવણી હતી તે હાલ કાઢી નાંખી છે. રાધનપુરમાં રૂ સારો થાય છે.

૧૦ મહીકાંઠા એજન્સી—એ ગુજરાત પ્રાંતની ઇશાન કોણે છે. વસ્તિ ૫,૮૧,૫૬૮ની છે. એના ૫૯ ભાગ છે. નાના મોટા

રાજા અને ઠાકોરો મલી ૪૮ છે. મુખ્ય શેહેર સાદ્રા. ઇડર અને દાંતા, બીજાં શેહેરો છે.

૧૧ રેવાકાંઠા એજન્સી—એ ગુજરાત પ્રાંતની પૂર્વે છે. વસ્તિ ૭,૩૩,૫૦૬ ની છે. એમાં ૭ મોટાં અને ચાર નાના સંસ્થાનો છે. પંચ મહાલનો કલેકટર આ એજન્સીનો પોલીટીકલ એજન્ટ છે. મુખ્યશેહેર નાંદોદ, આ ઠેકાણે ઈમારતી લાકડાંનો મોટો વેપાર છે. બારીઆ અને લુણાવાડા સારાં શહેરો છે.

૧૨ પંચમહાલ એજન્સી—એ પંચમહાલ જીલ્લાની દક્ષિણે છે અને એ જીલ્લાના કલેકટરના તાબામાં છે. મુખ્ય શેહેર નારૂકોટ છે.

૧૩ સુરત એજન્સી—સુરત જીલ્લામાં સચીન, વાંસદા, અને ધરમપોરના રાજ્યો મળી આ એજન્સી થયલી છે. સુરતના કલેકટર, પોલીટીકલ એજન્ટ છે. અનાજ તથા ઇમારતી લાકડાંની સારી પેદાશ છે. મોટાં ગામો સચીન, વાંસદા અને ધરમપોર.

કોકણ પ્રાંત.

હકીકત—એ પ્રાંતમાં મુંબઇ બેટનો સમાવેશ છે. એ ભાગ અરબી સમુદ્રને કાંઠે આવેલો છે તથા ગોઆ સુધી છે. એમાં ઘણી નાની નાની નદીઓ છે. અહિંના લોકોને કોકણી કહે છે અને તેમની ભાષા મરાઠી છે. આ પ્રાન્ત ઘણો ખડબચડો છે તથા એની હવા ભેજવાલી છે.

સીમા—ઉત્તરે ગુજરાત પ્રાંત, પૂર્વે સિહ્યાદ્રી પર્વત, દક્ષિણે ગોઆ સંસ્થાન અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર.

વિસ્તાર—એનું ક્ષેત્ર ફળ ૧૧,૫૧૩ ચોરસ માઇલ છે અને વસ્તિ લગભગ સાડીઅઠાવીસ લાખની છે.

હિંદુ દેશી રાજ્યો—જવાર અને સાવંતવાડી સંસ્થાનો. જવારનો રાજા કોલી છે અને સાવંતવાડી, મરાઠા સરદારના હાથમાં છે.

હબસીનું થાણું—જંજીરા સંસ્થાન, હબસી મુસલમાન રાજાના હાથમાં છે.

પેદાશ—ચોખા, નાગલી, કંઠાશ, ડાંગર, નાળિયેર, સોપારી, શેરડી, હરડાં વગેરે છે. સાગનાં ઝાડો ઘણા થાય છે.

વેપાર—મુખ્ય કરીને હરડાં તથા નાળિયેરના રેસાના દોરડાંનો તથા મીઠાંનો વેપાર છે.

શેહેરો—મુખ્ય મોટાં શેહેરો, મુંબઈ, થાણા, કલ્યાણી, અલીબાગ, રત્નાગીરી, જવાર, જંજીરા, અને સાવંતવાડી છે.

દક્ષિણ પ્રાંત (ઉત્તર મહારાષ્ટ્ર.)

હકીકત—આ પ્રાંતની નદી કાંઠાની જમીન રસાળ છે, પણ વરસાદ નિયમિત નથી તેથી ઘણે ઠેકાણે દુકાળ પડે છે. આ પ્રાન્તના રહેવાશીઓ દક્ષિણી કહેવાય છે. વરસાદ વિના જમીન, ખેતી વગર ઉજજડ રહે છે.

વિસ્તાર—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮,૯૪૮ ચોરસ માઇલ છે અને વસ્તિ લગભગ ૬૩ લાખ છે.

નદીઓ—તાપી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, અને ભીમા.

પર્વત—સિહ્યાદ્રી અને સાતપુડા.

દેશી રાજ્યો—પેંઠ સંસ્થાન, ડાંગનો મુલક, સુરગણાનો મુલક, મેહેવાસી પ્રગણાં, સતારા જાગીર, ભોર, ફલટણ, ઔંધ, જત અને અક્કલકોટ સંસ્થાન. પેંઠ સંસ્થાન મુસલમાનોનું છે, બાકી બધાં હિંદુઓનાં છે.

ગુફાઓ—પુણા જીલ્લામાં કારલીના પુરાણા ગુફાઓમાંના દેહરાં જોવા લાયક છે.

પેદાશ—અનાજ, કોઠોળ, શેરડી, તંબાકુ, મહુડાં, અળસી, રૂ અને ઇમારતી લાકડું મુખ્ય છે.

શેહેરો—પુણા, આગળ પેશ્વાઈ મુખ્ય શેહેર, પણ હાલ મુંબઇ ઇલાકાના ગવર્નરનું મુખ્ય મથક. શેહેર જોવા લાયક છે. અહમદનગર, પથરાની ખાણો છે. સતારા, મહાબલેશ્વર, હવા ખાવાના મથકો. મહાબળેશ્વર, મુંબઇ સરકારનું હવા ખાવાનું મથક છે. નાશીક, જાત્રાનું સ્થળ. ત્રંબક, ગોદાવરીનું મૂળ તથા જાત્રાનું ધામ. પંઢરપુર, જાત્રાનું સ્થળ. સોલાપુર, મોટો વેપાર ચાલે છે. બારસી, રૂનો મોટો વેપાર. બીજાં શેહેરોમાં ધુળિયા, માલેગામ, પેંઠ, અને અક્કલકોટ.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાનડા.

હકીકત—એમાં પશ્ચિમ તરફ જંગલો તથા ડુંગરોની હાર છે. પૂર્વ ભાગ સપાટ તથા રસાલ છે. જમીન સારી છે. પ્રાન્તની ભાષા મરાઠી અને કેનેરી છે.

વિસ્તાર—એનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૨૩ હજાર ચોરસ માઇલ છે. અને વસ્તિ ૫૦ લાખ ઉપરાંત છે.

નદીઓ—ભીમા, કૃષ્ણા, અને તુંગભદ્રા.

દેશી રાજ્યો—કોલાપુર તથા દક્ષિણ મરાઠા જાગીર. આ છેલ્લામાં સાવનુર, સાંગલી, જમખંડી, અને મીરજનાં રાજ્યો છે. સાવનુર, મુસલમાનોનું છે; બાકીનાં મરાઠાઓનાં છે.

પેદાશ—અનાજ, તંબાકુ, નાળિયેર, સોપારી, એલચી, શેરડી, અને રૂની મુખ્ય પેદાશ છે.

શેહરો—બીજાપુર, અસલ મુસલમાન રાજધાની, હજી જોવા લાયક છે. બેલગામ, લશ્કરી મથક. ધારવાડ, રૂના પાક માટે. કારવાડ, કુમ્તા અને હોનાવર બંદરો છે. મોટાં શેહરો કોલાપુર, કલાદગી, સાવનુર વગેરે છે.

હિંદુસ્તાન

હકીકત—પહેલાં આ દેશનું નામ ભરતખંડ અથવા આર્યભૂમિ હતું, કેમકે પહેલાં આર્યોનો આ દેશ હતો. અહિંયાં સૌથી જુનામાં જુનો સુધારો તથા જુનામાં જુનું સાહિત્ય છે. સુંદર હુન્નરકામ અને સરસ કારીગરી હુન્નર આ દેશનો વખણાયલો છે. મુસલમાનોના હુમલા થઇ તેમનું રાજ્ય થવા પછી આ દેશનું નામ હિંદુસ્તાન પડયું હતું, કેમકે હિંદુસ્તાનનો અર્થ હિંદુઓનો દેશ થાય છે. મુસલમાનોના હાથમાંથી આ દેશ અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો છે, જેઓ પહેલવહેલા ઇ. સ. ૧૬૦૦માં હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવા લાગ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૫૮માં આ દેશ ઇંગ્લાંડના મરહુમ રાણી 'ભલી વિકટોરીયા'ના રાજ્યમાં, તેમની બાદશાહી સલ્તનત હેઠળ આવ્યો હતો અને હજી નામદાર અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય આ દેશમાં હોઇ, આ દેશને ઘણા ફાયદા કરે છે. ભલી વિકટોરીયાના પુત્ર ભલા એડવર્ડ સને ૧૯૧૦માં હિંદની ભારે ગમ ખ્વારી વચ્ચે ગુજર પામ્યા છે હવે હિંદના નવા શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમા થયા છે. તેમનો હિંદુસ્તાનનો ખેતાબ કયસરે હિન્દનો છે.

સીમા—ઉત્તરે હિમાલય પર્વત, પૂર્વે બ્રહ્મદેશ અને બંગાળનો ઉપસાગર, દક્ષિણે હીંદી મહાસાગર, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, બલુચીસ્તાન અને અફઘાનીસ્તાન.

વિસ્તાર—હિંદુસ્તાનનું ક્ષેત્રફળ ૧૭,૬૬,૬૪૨ ચોરસ માઇલ છે. એટલે એનું કદ ઇંગ્લાંડ ને વેલ્સ કરતાં પચીસગણું મોટું છે. એની ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીની વધતામાં વધતી લંબાઈ ૧૯૦૦ માઇલ છે અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીની પહોળાઈ ૧૯૦૦ માઇલ છે. આ દેશનો આકાર ત્રિકોણ છે.

કુદરતી ભાગો—હિમાલય પ્રદેશ, ઉત્તરમાં અને દખણનો પ્રદેશ, દક્ષિણમાં છે. પૂર્વ ગંગાનો પ્રદેશ, અને પશ્ચિમે સિંધુનો પ્રદેશ.

સમુદ્ર—અરબી સમુદ્ર,—હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે.

હિંદી મહાસાગર—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે.

અખાતો કચ્છનો અખાત—હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે.

ખંભાતનો અખાત—કાઠિયાવાડની પૂર્વે.

મનારનો અખાત—હિંદુસ્તાન અને સીલોનની વચ્ચે.

ઉપસાગર—બંગાળનો ઉપસાગર—હિંદુસ્તાનની પૂર્વે.

સામુદ્રધુની—પાકની સામુદ્રધુની—મનારના અખાતને બંગાળી સમુદ્ર સાથે જોડે છે.

દ્વીપો—લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ—હિંદી મહાસાગરમાં.

સીલોન (લંકા)—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે.

રામેશ્વર—હિંદુસ્તાન અને સીલોનની વચ્ચે.

આન્ડામાન અને નીકોબાર—બંગાળના ઉપસાગરમાં

દ્વીપકલ્પો—કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પ—કચ્છ અને ખંભાતના અખાતની વચ્ચે. કચ્છનો દ્વીપકલ્પ—સિંધની દક્ષિણે.

ભૂશિરો—

મોન્ઝ—સિંધની પશ્ચિમે.

દીવ—કાઠિયાવાડની દક્ષિણે.

કામોરીન—હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે.

કલેમીયર—હિંદુસ્તાનની અગ્નિએ.

પાલમાયરા—હિંદુસ્તાનની ઇશાને.

કિનારા—મલબાર કિનારો—હિંદુસ્તાનની નૈરૂત્ય દિશાએ.

કારોમોંડલ કિનારો—હિંદુસ્તાનની અગ્નિએ.

ઓરિસ્સા—હુગલી અને ગોદાવરી નદીની વચ્ચે.

ગોલકોંડા—કૃષ્ણા નદીથી કામોરીન ભૂશિર સુધી.

કોકણ—કામોરીન ભૂશિરથી મુંબઇ સુધી.

પર્વતો—હિમાલય—હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે; દુનિયામાં સર્વથી મોટો.

મુખ્ય શિખરો એવેરેસ્ટ, ધવલગીરી અને કંચનજંગા.

શીવાલીક—ગંગા અને બીઆ નદીની વચ્ચે.

સુલેમાન—હિંદુસ્તાન અને અફઘાનીસ્તાનની વચ્ચે છે

હાલા—સિંધની પશ્ચિમે.

અરવેલી—રજપૂતાનામાં, મુખ્ય શિખર આબુ.

વિંધ્યા—મધ્યમાં.

સાતપુડા—નર્મદા નદીની દક્ષિણે

સિહ્યાદ્રી અથવા પશ્ચિમ ઘાટ—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે.

પૂર્વઘાટ—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનને પૂર્વ કિનારે.

રણ—કચ્છનું રણ—ગુજરાત અને સિંધની વચ્ચે છે.

નદીઓ—સિંધુ—હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે, એની મોટી શાખાઓ જેલમ, બીઆ, રાવી, ચીનાબ ને સતલજ.

બંગાળના ઉપસાગરમાં પડતી નદીઓ —

બ્રહ્મપૂત્રા—હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળે છે.

ગંગા—હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળે છે. એની મોટી શાખાઓ જમના, ગોગ્રા, ગોમતી. ગંડકી, કુસી, વગેરે. જમના નદીમ ચંબલ અને બેટવા પડે છે.

મહા— સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળે છે.

ગોદાવરી—નાશક આગળ સિહ્યાંદ્રી પર્વતમાંથી નીકળે છે. એની મોટી શાખાઓ વેનગંગા અને વર્ધા.

કૃષ્ણા—સિહ્યાંદ્રી પર્વતમાંથી નીકળે છે. એની શાખાઓ ભીમા અને તુંગભદ્રા.

કાવેરી—નીલગીરી આગલનાં પર્વતમાંથી નીકળે છે.

ખંભાતના અખાતને મલનારી નદીઓ—

નર્મદા—વિંધ્યાચળ પર્વતમાંથી નીકળે છે.

તાપી—સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળે છે.

સાબરમતી—મહીકાંઠાના પર્વતમાંથી નીકળે છે.

મહી—માળવાના પહાડમાંથી નીકળે છે.

સરોવર—વલર—કાશ્મીરમાં.

મંચર—સિંધમાં.

સંભર અને પુશ્કર } રજપુતાનામાં.

કોલર—ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીઓ વચ્ચે

ચીલકા, પુલીકટ } હિંદુસ્તાનને પૂર્વ કિનારે.

આબો હવા—હિંદુસ્તાનના સ્થળનો અને તેની ભૂતળ રચનાનો હવા જોડે ઘણો સંબંધ છે. વિષુવવૃત્તની થડમાં હોવાથી તાપ ઘણો પડે છે. ઉત્તરનો થંડો અને સુકકો પવન હિમાલયને લીધે અટકે છે. દક્ષિણ તરફ ગરમ અને ભેજવાળો પવન વાય છે. આ પવનની આડે કોકણ તરફ પર્વતની હાર આવતી હોવાથી ત્યાં આજુબાજુ વધુ વરસાદ તથા પેલી બાજુ થોડો વરસાદ વરસે છે. દેશનાં માંહેલા ભાગ કરતાં સમુદ્ર કિનારેનાં ભાગોમાં ઓછો તાપ પડે છે. વરસની ત્રણ મોસમો છે, જેવી કે શિયાળો, ઉનાળો, અને ચોમાસું.

હવા અને લોકપર તેની અસર—ઉત્તર ગુજરાત, સિંધ, તથા રજપૂતસ્થાનમાં ટાઢ ને તાપ વધારે છે તથા હવા સુક્કી છે, તેથી એ પ્રદેશોના લોકો કદાવરને મજબુત છે. દક્ષિણ ગુજરાત તરફ ટાઢ ને તાપ માફકસર પડે છે તથા જમીન ફળદ્રુપ છે; તેથી ત્યાંના લોકો પાતળા મધ્યમ કદના, ચાલાક ને મોજીલા છે. પશ્ચિમ ઘાટમાં ઘણો વરસાદ પડે છે તથા જમીન ભેજવાળી ને કાંકરીવાળી છે તેથી ત્યાં લોકો શરીરે ઠીંગણા પણ ઉદ્યોગી ને કસરીઆ છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં ટાઢ ઓછી ને તાપ વધારે પડે છે ને જમીનમાં કસ ઠીક છે, ત્યાં લોકોનો વર્ણ કાળો છે, તથા તેઓ ઉંચા કે જોરાવર નહોઇ ઓછા ઉદ્યોગી છે. બંગાળા પ્રાન્ત બહુ રસાળ ગરમ અને ભેજવાળો છે અને ત્યાં ડુંગરો નથી તેથી ત્યાંના લોકો કમજોર પણ બુદ્ધિશાળી છે. મધ્ય હિંદ અને પંજાબ એટલા રસાળ નથી પણ ત્યાં મોટા ડુંગરો હોઇ અતિશય તાપ અને ટાઢ પડે છે, તેથી ત્યાંના લોકો ઉંચા, જબરા અને શૂરા છે.

પેદાશ—ઘઉં જુવાર, બાજરી, ચોખા, વગેરે જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય શેરડી, તંબાકુ, કેળાં, કેરી, રૂ, અફીણ, ગળી, અળસી;

શણ, ચા, ગુંદ, ગરમ મસાલો વગેરે મુખ્ય છે. સાગ, સીસમ વગેરે કિંમતી ઈમારતી લાકડાં થાય છે. વાંસ અને નાળિયેરના ઝાડો ઘણાં છે તથા ઘણા કામમાં આવે છે. મેંઢાં, બકરાં, ઢોર, ભેંસ, કુતરા, ઘોડા, ઉંટ તથા પલાતાં જાનવરો ઘણાં છે. જંગલોમાં હાથી, વાઘ, ચિત્તા, રીંછ, સાપ, વાંદરા, હરણ પુષ્કળ છે. રેશમના કીડા બંગાળમાં ઉછરે છે.

ખનિજ—આ દેશ ખનિજમાં ઘણો આબાદ લાગતો નથી. કોયલા પુષ્કળ મળે છે, પણ બીજા દેશોના કોયલા કરતાં તે ઉતરતી પંકતિનો છે. લોઢાંની ખાણો થોડી છે તથા બ્રહ્મદેશમાંથી કેરોસીન તેલ નીકલે છે. સૌથી મોટી પેદાશ નીમકની છે. હીરા અને સોનું કેટલેક ઠેકાણેથી નીકળે છે. સિંધવ અને સુરોખાર પણ ઠીક મલે છે.

ઉદ્યોગ અને વેપાર—હિંદુસ્તાનમાં સૌથી અગત્યનો ધંધો ખેતીનો છે. વણવાનો ઉદ્યોગ આગળ હતો પણ તે ધીમે ધીમે ઘટતો જાયછે. મુંબઇ ઈલાકામાં કાપડ વણવાનો હુન્નર ઠીક છે તથા બંગાળમાં જુટની બનાવટ સારી થાય છે. સોનાં, હાથી દાંત અને પોલાદપર નકસી કામ તથા સુંદર બનાવટ કરવા માટે દેશી કારીગરો વખણાય છે. શાલ, રેશમી કાપડ, તથા મલમલ બનાવવાનો દેશી હુન્નર સારો છે. પરદેશ સાથનો વેપાર સારો છે. સુતરાઉ, રેશમી તથા ગરમ કાપડ, સાંચાકામ, તેલ, દારૂ, કોયલો, ઘડયાલ, ખાંડ, કેરોસીન તેલ, સોનું, રૂપું, લોઢું, તાંબુ તથા રેશમની મુખ્ય આયાત છે. આ દેશમાંથી અફીણ, સુતર, હાથીદાંત, શણ, ચા, તેલીબિયાં, અનાજ, ગળી, ગુંદ, રૂ, જુટ, અને ચામડાંની મુખ્ય નિકાશ થાય છે.

વસ્તિ અને લોકો—હિંદુસ્તાનની વસ્તિ ૨૯ કરોડ ને ૪૦ લાખ ઉપરાંત છે. મુખ્ય જાતોમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યુરેઝીઅનો, યાહુદીઓ વગેરે છે.

ભાષા—હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં સો ઉપરાંત ભાષાઓ બોલાય છે. મુખ્ય ભાષાઓમાં બંગાળી, ઉરિયા, હિંદી, પંજાબી, સિંધી, મરાઠી, ગુજરાતી, આસામીઝ, હિંદુસ્તાની, તામીલ, કેનેરીઝ, બરમીઝ છે. હાલમાં અંગ્રેજી ભાષા આખા દેશમાં સામાન્ય ભાષા જેવી થતી જાય છે.

રેલ્વે—હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં ખરાં શેહેરો રેલ્વેથી જોડાઇ ગયલાં છે ચોવીસ હજાર માઇલ રેલ્વે સડક થઈ છે અને હજી લંબાય છે.

સુધારા—અંગ્રેજી રાજય સાથે ઘણા સુધારા હિંદમાં થયા છે. જેમાં પોસ્ટ અને તાર ખાતાં મુખ્ય છે. લોકોની બહુ સગવડ સચવાઇ છે અને તેથી ઘણોજ ફાયદો થયો છે.

કેળવણી-આગલા વખતમાં કેળવણીનો ઝાઝો પ્રચાર હતો નહિ, હાલમાં ગરીબ કે પૈસાદાર; અમીર કે ફકીર સુધાં કેળવણીનાં મીઠાં ફળ ચાખે છે. વિધ્યાને લગતી જુદી જુદી જાતની શાખાઓની જુદી પાઠશાળાઓ પણ ખાસ છે. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૫૦ લાખની છે.

ધર્મો—હિંદુ, મુસલમાની ધર્મો મુખ્ય છે. હિંદુ ધર્મમાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનો સમાવેશ થાય છે. જરથોસ્તી ધર્મવાળા પારસીઓ ફકત એક લાખ છે અને હાલમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ થોડોક ફેલાતો જાય છે.

રાજ્ય વહીવટ—આ દેશ ઇંગ્લાંડના રાજાને તાબે છે. તેમના તરફથી અત્રે વહીવટ કરવાને વાઇસરોય આવે છે. જેને એક કોંસીલ મદદ કરે છે. જે તે પ્રાન્તોના ગવર્નરો, કમીશનરો વગેરે તેમને તાબે છે. દરેક પ્રાન્તનો વર્ગણીદાર ઉપરી છે. ઇનસાફને માટે જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં જુદી જુદી ન્યાયાધીશીઓ પણ છે. હિંદુસ્તાનની સરકારના કામપર દેખરેખ રાખવા માટે ઇંગ્લાંડ ખાતે ઈંડયા કોંસીલ છે, જેનો વડો સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ગણાય છે અને તેની નિમણુંક ઇંગ્લાંડનું પ્રધાન મંડળ કરે છે. આ સેક્રેટરીને મદદ કરવા એક કોંસીલ છે. હિંદુસ્તાનના વતનીઓને હિંદી કોંસીલોમાં ભાગ લેવા માટે નીમવામાં આવ્યા છે તેમજ ઇંગ્લાંડ ખાતેની સભામાં તેવા દેશીની નિમણુંક હવે થઇ છે.

જાત્રાનાં મોટાં સ્થળો—હરદ્વાર, જગન્નાથ પુરી, કાશી, મથુરા, દ્વારિકાં, નાશીક, પંઢરપુર ને રામેશ્વર.

હવા ખાવાનાં મોટાં ઠેકાણાં—દારજીલીંગ, સીમલા, મરી, આબુ, મહાબલેશ્વર, નીલગીરી, ને ઉટાકામંદ.

મુખ્ય બંદરો—

પશ્ચિમ કિનારે—કરાંચી, પોરબંદર, ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, મુંબઈ, ગોવા, મેંગ્લોર, કોચીન.

પૂર્વ કિનારે—તુતિકોરીન, મછલીપટ્ટણ, મદ્રાસ, પોંડીચરી, જગન્નાથપુરી, કલકત્તા, અકયબ, રંગુન, ને મોલમીન.

ગુજરાતના બંદરો—ખંભાત, ભરૂચ, સુરત.

કાઠિયાવાડના બંદરો—ધોલેરા, ભાવનગર, જાફરાબાદ, વેરાવળ, માંગરોળ ને પોરબંદર.

કચ્છના બંદરો—માંડવી.

સિંધના બંદરો—કરાંચી.

નદીપરનાં મોટાં શેહેરો:

સિંધુ	ઉપર	પેશાવર, અટક, હૈદ્રાબાદ, ઠઠ્ઠા અને કરાંચી.
જેલમ	,,	કાશ્મીર.
બીઆ	,,	જળંધર.
ચીનાબ	,,	મુલતાન
રાવી	,,	લાહોર.
સતલજ	,,	લુધીઆના.
બ્રહ્મપુત્રા	,,	જમાલપુર ને વિશ્વનાથ.
ગંગા	,,	હરદ્વાર, કાનપુર, અલ્હાબાદ ને કાશી.
જમના	,,	દિલ્હી, આગ્રા, મથુરા.
ગોગ્રા	,,	અયોધ્યા.
ગોમતી	,,	લખનો.
મહા	,,	કટક.
ગોદાવરી	,,	નાશીક ને ઔરંગાબાદ.
કૃષ્ણા	,,	મછલીપટ્ટણ.
કાવેરી	,,	શ્રીરંગપટ્ટણ ને ત્રિચીનાપોલી.
નર્મદા	,,	જબલપોર ને ભરૂચ.
તાપી	,,	સુરત ને બ્રહાનપુર.
સાબરમતી	,,	અમદાવાદ.
મહી	,,	ખંભાત.

વખણાતી મુખ્ય જગ્યાઓ—

કલકત્તા—હિંદુસ્તાનનીરાજ્યધાની અને મહેલોનું શેહેર ગણાય છે.
મુંબઇ—હિંદુસ્તાનનું મોટું બંદર; સુંદર શહેર અને વેપાર, હુન્નર આદિનું મોટું મથક.
મદ્રાસ—સુતર અને કાપડના વેપાર માટે.
બંગાળ—ખાંડ માટે.
કાશ્મીર ને મુલતાન—ઊનના વસ્ત્રો અને શાલ માટે.
નાગપુર—રેશમી ધોતી જોડા તથા ભરત કામ.
બનારસ (કાશી)—હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થળ અને દુપટ્ટા માટે.
મથુરા—પેંડા તથા જાત્રાનું સ્થળ.
આગ્રા—પ્રખ્યાત તાજ મહેલ અને શેતરંજી માટે.
ઢાકા—મલમલ માટે.
જયપુર—ચિત્રો તથા બાંધણી માટે.
શિરોહિ—તરવાર.
મીરજાપુર—ગાલીચા.
બહાનપુર—શેલાં.
કચ્છ—ઘોડા.
જામનગર—કંકુ.

રાજકિય વિભાગો. બ્રિટિશ પ્રાન્તો.

વિભાગ	મુખ્ય શેહેર	કોણ હાકેમ છે.
૧ મુંબઇ ઇલાકો	મુંબઇ	ગવર્નર
૨ મદ્રાસ ઇલાકો	મદ્રાસ	,,
૩ બંગાળ પ્રાન્ત	કલકત્તા	લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર

૪ પૂર્વ બંગાળ આસામ સાથે	ઢાકકા	લેફટેનન્ટ ગવર્નર
૫ આગ્રા તથા અયોધ્યાના સંયુકત પ્રાન્તો	અલ્હાબાદ	,,
૬ પંજાબ પ્રાંત	લાહોર	,,
૭ વાયવ્ય તરફની સરહદનો પ્રાન્ત	પેશાવર	ચીફ કમીશનર
૮ મધ્ય પ્રાન્તો અને વરાડ	નાગપુર	,,
૯ કુર્ગ	મર્કેરા	,,

હિંદની બહારના બ્રિટિશ મુલકો

૧૦ બ્રહ્મદેશ	રંગુન	લેફટેનન્ટ ગવર્નર.
૧૧ બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન	કવેટા	ચીફ કમીશનર.
૧૨ આન્ડામાન, નીકોબાર બેટો.	પોર્ટ બ્લેર.	ચીફ કમીશનર.

મોટાં દેશી રક્ષિત રાજયો.

૧ કાશ્મીર	શ્રીનગર	રેસીડેન્ટ	રહે છે.
૨ હૈદ્રાબાદ	હૈદ્રાબાદ	,,	,,
૩ મહિસુર	મહિસુર	,,	,,
૪ મધ્ય હિંદ એજન્સી	ઈંડોર	,,	,,
૫ રજપુત સંસ્થાનો	ઉદેપુર	,,	,,
૬ વડોદરા રાજ્ય	વડોદરા	,,	,,

સ્વતંત્ર રાજય.

૧ સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો	ખટમંડુ	,,	,,

પરદેશી રાજયો.

૧ ફ્રેંચનો મુલક	પોંડીચેરી	ગવર્નર.
૨ પોર્તુગીઝનો મુલક	ગોઆ	,,

મદ્રાસ ઈલાકો.

હકીકત—આ ઈલાકો હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં છે. એની ત્રણ બાજુએ પાણી છે. એ ભાગ આખા હિંદુસ્તાનનો એક અગ્યારાંશ ભાગ છે. અહિંની હવા ગરમ છે. પશ્ચિમ કિનારે ઘણો વરસાદ પડે છે, પણ દક્ષિણ તરફ ઝાઝો પડતો નથી. આ ઈલાકાના હાકેમ ગવર્નર છે કે જેમને એ કોંસાલો મદદ કરે છે.

સીમા—ઉત્તરે કાનડા અને હૈદ્રાબાદનું રાજય, પૂર્વે બંગાળનો ઉપ-સાગર, દક્ષિણે મનારનો અખાત તથા પશ્ચિમે મહિસૂર.

વિસ્તાર—એ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૩, ૩૪૫ ચોરસ માઈલ છે. એના કાંઠાની લંબાઇ ૧૯૦૦ માઇલ છે.

રાજકિય વિભાગો—રાજય વિભાગ ત્રણ છે. ૧ ઉત્તર સરકાર, ૨ કર્ણાટક ૩ મલબાર.

અખાત—મનારનો અખાત, દક્ષિણે છે.

સામુદ્રધુની—પાકની સામુદ્રધુની, હિંદુસ્તાન અને સીલોનની વચ્ચે.

કિનારા—મલબાર કિનારો, પશ્ચિમે અને કોરોમંડળ કિનારો પૂર્વે છે.

પર્વતો—પૂર્વઘાટ, પશ્ચિમઘાટ, અને નીલગીરી.

નદીઓ—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી, પનાર, અને પલાર.

સરોવરો—કોલાર, ચીલકા અને પુલીકટ, પૂર્વ કિનારે.

પેદાશ—લોઢું પુષ્કળ છે. થોડું સોનું અને તાંબુ પણ મળે છે. કોયલાની પણ ખાણો છે. દરિયાના પાણીમાંથી નીમક

બનાવે છે. ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીઓ વચ્ચેના મુલકમાંથી થોડાક હીરા મળે છે. ચોખા, બાજરી, મુખ્ય અનાજ છે તેલનાં બિયાં, તંબાકુ અને શેરડી મુખ્ય છે; રૂ અને ગળી થોડેક ઠેકાણે થાય છે. નાળિયેરીના ઝાડો પશ્ચિમ કિનારે ઘણાં છે તથા નીલગીરી તરફ કોફી (બુંદ) થાય છે.

ઉદ્યોગ અને વેપાર—વસ્તિનો એત્રત્યાંશ ભાગ ખેતી કરે છે. સુતરાઉ કાપડ, ગળી, ખાંડ, અને પીત્તળનાં વાસણનો મુખ્ય ઉદ્યોગ છે. મુખ્ય **નિકાશ** ચામડાં, રૂ, કોફી, તેલનાં બિયાં, ચોખા, ગળી, તેલ, અને ખાંડ છે. મુખ્ય **આયાત** રૂનાં કપડાં, ધાતુ, વિલાયતી દારૂ અને ઇમારતી લાકડાં છે.

લોકો અને ધર્મ—કુલ્લે વસ્તિ ત્રણ કરોડ ને એંસી લાખની છે. મુખ્ય જાત હિંદુઓની છે, મુસલમાનો તથા દેશી ખ્રિસ્તીઓ પણ છે. ટેલુગુ, ટામીલ, કેનેરીઝ, મલાયાલમ નામની ચાર ભાષાઓ મુખ્ય બોલાય છે.

મુખ્ય શેહેરો—મદ્રાસ, રાજધાની; મોટા વેપારનું મથક છે. કોનજેવરામ, અહિંયાંનાં દેવળો પ્રખ્યાત છે. મછલીપટ્ટણ, મોટું બંદર છે. વેલોર, ગાલીચા માટે પ્રખ્યાત છે. વીઝાગાપટ્ટમ, બંદર છે અને શીંગડાના દાબડા માટે જાણીતું છે. નેગાપટ્ટમ, બંદર છે. મદુરા, અસલી દહેરાંઓ છે. ટુટીકોરીન, રૂનું બંદર છે. ત્રીચીનાપોલી, મોટું શેહેર અને લશ્કરી મથક છે. ઉટાકામંદ, નીલગીરીનું મુખ્ય શેહેર અને હવા ખાવાનું મથક. કાલીકટ, વેપારનું મોટું શેહેર છે. કોચીન, વેપારનું શેહેર છે.

દેશી રાજ્યો—ત્રાવણકોર, કોચીન, અને પુદુકોટા.
ફ્રેંચના સ્થળો—પોંડીચેરી, માહી, કારીકળ, અને યાનાન.
હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં—નીલગીરી અને ડીંડીગલ

બંગાળ પ્રાન્ત.

હકીકત—આ ભાગ હિંદુસ્તાનનો એકત્રીસાંશમો ભાગ છે. આ પ્રાન્તના ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં લોર્ડ કર્ઝન ગવર્નર જનરલે હિંદી વજીરની પરવાનગીથી બે ભાગલા કીધા છે, જેમાંનો બીજો ભાગ હવેથી પૂર્વ બંગાળ પ્રાન્તને નામે ઓળખાય છે, અહિંની ૠતુ ત્રણ છે. ગરમી, ઠંડી અને વરસાદ. આ પ્રાન્તના હાકેમ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર છે.

સીમા—ઉત્તરે નેપાલ ને ભુતાન, પૂર્વે પૂર્વ બંગાળ અને આસામ દક્ષિણે બંગાળનો ઉપસાગર.

ઉપસાગર—બંગાળનો ઉપસાગર.

પર્વતો—રાજમહાલ ડુંગરો, બીહારમાં છે. પારસનાથની ટેકરી, છોટા નાગપુરમાં છે અને હિમાલય પર્વતને લગતા ડુંગરો છે.

નદીઓ—હુગલી, ભાગીરથી, કુશી, મહા નદી, સુવર્ણરેખા, બ્રાહ્મણી અને વૈતરણી.

ભાગો—મુખ્ય ચાર ભાગ છે. ૧ બંગાળ, ૨ ઓરીસા, ૩ બીહાર પ્રાન્ત અને ૪ છોટા નાગપુર.

પેદાશ—ઘઉં, ચોખા, બાજરી, જવ, ચણા, જુટ, અફીણ, ખાંડ, તંબાકુ, તેલના બિયાં મુખ્ય છે. રેશમના કીડા ઉછેરવા

માં આવે છે તથા ચાના બગીચા છે. ફણુસ, કેળાં, નારંગી, નાળિયેરીનાં સારાં ઝાડો છે. આ પ્રાન્તમાં કોયલાની ખાણો ઘણી છે.

હુન્નર—શણનાં કાગલો બને છે તથા હિંદી રબર સારું થાય છે. અહિંયાં વણવાનો તથા ધાતુનાં પત્રાં બનાવવાનો હુન્નર મુખ્ય છે.

વેપાર—સુતરાઉ માલ, ધાતુઓ, સાંચાકામ, નીમક, તેલ અને દારૂની મુખ્ય **આયાત** છે. મુખ્ય **નિકાશ** અફીણ, ચોખા, શણ-તેલીબિયાં, જુટ, ગળી, ચામડાં, ચા, રેશમ, અને સુરા-ખારની છે.

લોકો અને ભાષા—વસ્તિ ચાર કરોડની છે. એક તૃત્યાંશ મુસલમાનો છે. બાકીના હિંદુઓ છે. બંગાળીઓ કેળવણીમાં આગળ વધેલા છે. ભાષાઓમાં બંગાળી, હિંદી અને ઉર્દુ મુખ્ય ભાષા છે.

શહેરો—**બંગાળ:** કલકત્તા, મુખ્ય શહેર છે. હિંદુસ્તાનની રાજધાની ગણાય છે તથા મહેલોના શહેરને નામે ઓળખાય છે. આગળ સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ માટે પ્રખ્યાત હતું. પ્લાસી, ઈ. સ. ૧૭૫૭ના યુધ્ધ માટે. મુર્શિદાબાદ, રેશમી કાપડને હાથી દાંતનો સામાન સારો બને છે. કાસીમબઝાર, આગળ રેશમી બનાવટ માટે પ્રખ્યાત હતું.

ઓરીસા—કટક, મોટું શહેર અને બંદર છે. પુરી, જગન્નાથના પ્રખ્યાત મંદીર માટે જાણીતું છે. બાલાસોર, બંદર છે.

બીહાર—મોંગીર, સુથાર તથા લુહાર કામ સારૂં થાય છે. પટના, મોટું શેહેર છે. ગાયા, જાત્રાનું સ્થળ, મુઝફરપુર, મોટું શેહેર છે. દરભંગા, હિંદુ રાજાનું મુખ્ય શેહેર છે.

છોટા નાગપુર—રાનચી અને હઝીરાબાદ મુખ્ય શેહેરો છે.

દેશી રાજયો—સીકીમનું રાજય, નેપાલ અને ભુતાનની વચ્ચે. કુચબીહાર, ભુતાનની દક્ષિણે. છોટાનાગપુર અને ઓરીસા માંહે નાનાં નાનાં દેશી રાજયો છે, જે બંન્ને ભાગોનો પોણો ભાગ રોકે છે.

હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં—દારજીલીંગ, બંગાળના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરનુ હવાખાવાનું મથક.

જાત્રાના સ્થળો—પુરી, ગાયા, અને પારસનાથનો ડુંગર.

પૂર્વ બંગાળ અને આસામ.

પૂર્વ બંગાળ

હકીકત—આ ભાગ ઇ. સ. ૧૯૦૫માં હિંદુસ્તાનના તે વખતના ગવર્નર જનરલ, લોર્ડ કર્ઝને છુટો પાડયો હતો. સરકાર તરફથી વ્યવસ્થાની સગવડ અર્થે આ ભાગલા કરવામાં આવ્યા હતા એમ જણાય છે. એ ભાગ બંગાળ પ્રાંન્તના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના ભાગોનો બનેલો છે. એમાં આસામ પ્રાંત જોડી દેવામાં આવ્યો છે.

નદીઓ—હુગલી, ગંગા, અને બ્રહ્મપુત્રા.

વેપાર ઉદ્યોગ—આ ભાગની પેદાશ બંગાળ પ્રાન્તના જેવી છે. મુખ્ય નિકાશ ચોખા અને ઇમારતી લાકડાંની છે. અહિંયાં વહાણ બાંધવાનો હુન્નર છે.

શેહેરો—ઢાકકા, મુખ્ય શેહેર, તેની સુંદર મલમલ તથા કાપડ માટે પ્રખ્યાત છે. બારીસલ અને મયમાનસીંગ, મોટાં શેહેરો છે. નવખાલી. એ નામના ભાગનું મોટું શેહેર છે. કોમીલા, ટીપેરાનું મથક છે. ચીતાગાંગ. વેપારનું મોટું શેહેર. ચંદ્રનગર, ફ્રેંચ લોકોનું શેહેર છે. ચીનસુરા, ડચ લોકોનું પહેલાં મથક હતું. સીરામપોર, ડેન લોકોનું આગળ મથક હતું. બર્દવાન. હિંદી રાજાનું મથક. રાનીગંજ, કોયલાની ખાણો છે.

દેશીરાજયો—ટીપેરાની ટેકરી, તેમજ પૂર્વે આવેલા બીજા નાનાં પહાડી દેશી રાજયો છે.

આસામ.

હકીકત—ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં આસામ, બર્મીઝો પાસેથી અંગ્રેજોએ જીત્યો હતો. આ ભાગ બંગાળ પ્રાન્તમાથી ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં છૂટો પાડવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં બીજો ભાગ ઉમેરી તેને એક જુદો પ્રાન્ત બનાવવામાં આવ્યો હતો, પણ પાછળથી પૂર્વ બંગાળ સાથે એને જોડી દેવામાં આવ્યો છે. એનો વિસ્તાર ૪૯ હજાર ચોરસ માઇલ છે. એ બ્રહ્મપુત્રા નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે. એ બંગાળની ઉત્તરે અને પૂર્વે છે. આ ભાગમાં વરસાદ વધુ પડે છે. વસ્તિ સાઠ લાખની છે.

પર્વત—જીનતેહ અને ગારો નામના મોટા ડુંગરો છે.

નદી—બ્રહ્મપુત્રા.

પેદાશ—ચાનો પાક ઘણો છે, તથા કોયલાની ખાણો છે. લોઢાં, ચુનાની ખાણો પણ છે. રૂ પણ ઉગે છે. રેશમની વણાટ તથા લોઢાંકામ બને છે. લાખ, રબર તથા ઇમારતી લાકડાંનો સારો વેપાર છે. આસામની ભેંસો વખાણાય છે.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાન્તો.

હકીકત—આ બે વિભાગો ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં વાયવ્ય પ્રાંન્તો અને આઉધ ના નામ હેઠળ જોડવામાં આવ્યા હતા, પણ ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના ઠરાવ મુજબ તે નામ કાઢી નાંખી, ઉપલું નામ રાખવામાં આવ્યું છે. કુલ્લે ક્ષેત્રફલ એક લાખને સાત હજાર ચોરસ માઇલ છે. ચાર કરોડ ને સીત્તેર લાખની વસ્તિછે. બ્રિટિશ હિંદના પ્રાન્તોની વસ્તિમાં એ બીજો પ્રાન્ત છે.

આગ્રા પ્રાન્ત

સીમા—ઉત્તરે હિમાલય, અયોધ્યા અને નેપાળ, પૂર્વે બીહાર પ્રાન્ત, દક્ષિણે બુંદેલખંડ અને ગ્વાલીઅર, પશ્ચિમે રજપુતાના અને પંજાબ.

પર્વત—શીવાલીક.

નદીઓ—ગંગા, રામ ગંગા, ગોમતી, ગોગ્રા, જમના અને બેટવા.

પેદાશ—અનાજ, અફીણ, તેલના બિયાં, ખાંડ, રૂ, ગળી, અને ચા મુખ્ય પેદાશ છે. સુરોખાર પુષ્કળ મળે છે અને તે પરદેશ જાય છે. જંગલો હોવાથી ઇમારતી લાકડાં વગેરે ઘણાં મળે છે. તાંબા પીત્તળના વાસણ તથા દેશી કાપડ બનાવવાનો મુખ્ય ધંધો છે.

ઋતુ અને લોકો—ઋતુ બંગાળા કરતાં વધુ ગરમ અને ઠંડી છે; વરસાદ ઘણો નથી. ગંગા અને જમના નદીની મોટી નેહેરો છે. વસ્તિનો આઠમો ભાગ મુસલમાનોનો છે. બાકીના હિંદુઓ છે. ઉર્દુ અને હિંદી ભાષા મુખ્ય છે.

શેહેરો—અલ્લાબાદ, મુખ્ય શેહેર છે. આ શેહેરને પહેલાં પ્રયાગ કહેતા હતા. કાનપોર, લશ્કરી મથક અને રૂ તથા ચામડાંની બનાવટ માટે જાણીતું છે. બનારસ (કાશી), સૌથી મોટું શેહેર અને જાત્રાનુ સ્થળ છે. ગાઝીપુર, ગુલાબના અત્તર અને અફીણના વેપાર માટે. મીરઝાંપુર, વેપારનું શેહેર છે. આગ્રા, મોગલ શેહેનશાહતનું મુખ્ય શેહેર છે; અહિંનો તાજ મેહેલ દુનિયાની નવાઇઓમાંનો એક છે. ફત્તેહપુરસીક્રિ, ઐતિહાસીક બનાવ માટે. ફરૂકાબાદ, વેપાર માટે. કનોજ, આગળના વખતમાં પ્રખ્યાત હતું. મથુરા, શ્રી કૃષ્ણની જન્મ ભૂમિ. મીરત, લશ્કરી મોટું મથક. અલીગઢ, અહિંની મુસલમાન પાઠશાળા જાણીતી છે. રૂર્કી, ઇજનેરી કોલેજ જાણીતી છે. બરેલી, રોહીલખંડમાં મોટું શેહેર છે. શાહજનપુરને મોરાદાબાદ, મોટાં શેહેરો છે.

જાણીતા સ્થળો—બનારસ, મથુરા, બીંદ્રાબન ને હરદ્વાર.

દેશી રાજ્ય—રામપુરમાં મુસલમાની રાજ્ય છે, અહિંના ટોપલા ઘણા વખણાય છે. બનારસમાં હિંદુ રાજ છે. ગઢવાળ, હિમાલયમાં પહાડી રાજ્ય છે. અહિં ગંગા ને જમનાનું મૂળ હોવાથી જાત્રાળુઓ ઘણા જાય છે; એ હિંદુ રાજ્ય છે. એનું મુખ્ય [illegible] છે.

અયોધ્યા પ્રાન્ત.

હકીકત—આ ભાગ [illegible] ગંગા ને [illegible] નદીની વચ્ચે છે. જમીન [illegible] ગામોથી ભરપૂર છે. ઋતુ સુક્કી છે, ગરમી સખત [illegible] વસ્તિમાં દશમો ભાગ મુસલમાનો છે. [illegible] મુખ્ય છે.

નદીઓ—ગોગ્રા, રામગંગા, સાઇ ને ગોમતી.

પેદાશ—ઘઉં, ચોખા, અનાજ, તેલી બિયાં, ખાંડ, અફીણ, ગળી, [illegible] વગેરે. જંગલમાંથી ઇમારતી લાકડું ઘણું મળે છે. [illegible] સારી [illegible]

શહેરો—લખનૌ, [illegible] મોટું શહેર છે. ફઇઝાબાદ, આગળ અહિંયાંની મલમલ વખણાતી હતી. અયોધ્યા, શ્રી રામની જન્મભૂમિ. રાયબરેલી મોટું શહેર છે.

પંજાબ પ્રાન્ત.

હકીકત—આ નામ ફારસી શબ્દ પંજ એટલે પાંચ અને આબ એટલે પાણી પરથી નીકળેલો છે. એ પાંચ નદીઓનાં સંગ-

મપર ઘણો ખરો આવેલો છે. તથા એને પંજાબ કહે છે. એને તાબે કુલ્લે ૩૬ નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૭,૮૦૦ ચોરસ માઇલ છે. હવા સુકકી છે. ઉનાળો અને શિયાળો કડકડતા છે.

સીમા—ઉત્તરે કાશ્મીર, પૂર્વે સંયુકત પ્રાન્ત, દક્ષિણે રજપુતસ્થાન અને પશ્ચિમે સુલેમાન પર્વત.

પર્વતો—શીવાલીક અને સુલેમાન.

નદીઓ—સિંધુ, જેલમ, બીઆસ, ચીનાબ, રાવી, ને સતલજ.

પેદાશ—કઠોળ, તલ, બાજરી, ચા, ફટકડી, ઉન વગેરે ઠીક થાય છે.

હુન્નર—શાલો, ઉનનાં કપડાંની વણાટ, સુતરાઉ કપડાં, જરીનું કામ, સોના રૂપાંની કારીગરી, લોઢાંપર સોના રૂપાંની કારીગરી, નખોરેલાં વાસણ તથા જવાહિરનું કામ મુખ્ય છે.

લોકો અને ભાષા—વસ્તી બે કરોડની છે. અડધો ભાગ મુસલમાનોનો છે. વીસ લાખ ઉપરાંત શીખ લોકો છે. બાકીના હિંદુઓ છે. ભાષામાં પંજાબી અને ઉર્દુ ભાષા મુખ્ય છે.

મુખ્ય શેહેરો—લાહોર, મુખ્ય શેહેર, ઇમારતો જોવા લાયક છે. અમ્રિતસર, શીખ લોકોનું પવિત્ર શહેર, શાલ રેશમ અને સુતરના કાપડ માટે પ્રખ્યાત છે. નગરકોટ, અહિંનું દહેરૂં મહમદ ગીઝનવીએ લૂટયું હતું. લુધીઆના, શાલની બનાવટ માટે પ્રખ્યાત છે. અંબાલા, મોટું લશ્કરી મથક છે. સીમલા, વાઇસરાયનું હવા ખાવાનું મથક. સ્થાનેશ્વર

અને પાણીપત, હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત જગ્યાઓ; મોટી મોટી લડાઇઓનાં ધામ. દિલ્હી. મોટું શેહેર, આગળ મોગલ શેહેનશાહતની રાજધાની. મુલતાન. વેપારનું મોટું મથક તથા લશ્કરી છાવણી છે. રાવલપીંડી, લશ્કરી મથક. મરી, હવા ખાવાનું મથક છે. અલીવાલ, સોબ્રાઅન, ગુજરાત. ચીલીઅનવાળા અને ફીરોજશાહ, ઐતિહાસિક શહેરો છે; અહિંયાં મોટી લડાઇઓ થઇ હતી.

દેશી રાજ્યો—લગભગ ૩૬ નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો છે. જેમની કુલ્લે વસ્તિ ૪૫ લાખની છે. તેમાં મોટાં રાજ્ય ભાવલપુર. પતીઆલા, ઝીંદ. નાભા, કપરથલા, ચંદી. અને ફરીદકોટ વગેરે છે.

હવા ખાવાના ઠેકાણા—સીમલા ને મરી. સીમલા એ હિંદના વાઇસરોયનું મથક છે.

વાયવ્ય સરહદ પ્રાન્ત.

હકીકત—આ ભાગ પંજાબની પશ્ચિમે છે અને અફઘાનીસ્તાનની પૂર્વે છે. ક્ષેત્રફળ ૩૧ હજાર ચોરસ માઇલ છે. આ પ્રાન્ત ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં પંજાબ પ્રાન્તમાંથી લઇને બનાવવામાં આવ્યો હતો. અહિંયાં અંગ્રેજ રાજ્યની સરહદ છે. વસ્તિ ચાલીસ લાખની ધારવામાં આવે છે. મુખ્ય ભાષાઓમાં ઉર્દુ, પંજાબી, અને પીશતુ છે. ટેકરીઓ તરફની જાતોમાં વઝીરી, અને કાફીરસ્તાની જાત મુખ્ય છે.

પર્વત—સુલેમાન પર્વત.

ખીણો—અફઘાનીસ્તાન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આવજા કરવા માટે ખાઇબર પાસ નામનો મુખ્ય રસ્તો છે. આ ઉપરાંત કરમ ખીણનો બીજો રસ્તો છે.

શેહેરો—પેશાવર, મુખ્ય શેહેર, લશ્કરી અને સરકારી મથક કોહાટ, એડવર્ડસાબાદ, અને એબટાબાદ બીજાં શહેરો છે.

મધ્ય પ્રાન્તો અને વરાડ.

મધ્ય પ્રાન્ત.

હકીકત—આ ભાગ અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં ઇ. સ. ૧૮૫૩ પછી આવ્યો હતો; હજી એમાં થોડોક ભાગ ગોંડ તથા રજપૂત ઠાકોરોને તાબે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૩,૨૭૯ ચોરસ માઇલ છે. વસ્તિ કુલ્લે એક કરોડ ને સાઠ સાત લાખ ઉપરાંત છે. એમાં તાપ વધુ પડે છે, તેમ વરસાદ પણ ઘણો પડે છે. મુખ્ય ભાષા, હિંદી, મરાઠી અને ઉરીયા છે. રાજ્ય કારોબાર ચીફ કમીશનર ચલાવે છે.

સીમા—ઉત્તરે બુંદેલખંડ, પૂર્વે મદ્રાસ ઇલાકો ને બંગાળ પ્રાન્ત, દક્ષિણે હૈદ્રાબાદનું રાજ્ય તથા પશ્ચિમે ભોપાળ વગેરે દેશીરાજ્ય.

પર્વતો—સાતપૂડા અને વિંધ્યાચળ.

નદીઓ—નર્મદા, તાપી, વેનગંગા, વર્ધા ને મહાનદી.

પેદાશ તથા વેપાર—કોયલા, લોઢું, રૂ, ચોખા, ઘઉં, જુવાર, તલ, દીવેલી, અફીણ મુખ્ય પેદાશ છે. ખાંડ, તંબાકુ, દોર, મીઠું.

કાપડ, લોઢાંનો સામાન તથા નાળિયેરની મુખ્ય આયાત છે. રૂ, અનાજ, તલ, દીવેલી, ચામડાં, ઘી, તેલ, ધાતુ, લાખ અને રંગની મુખ્ય નિકાશ છે.

ભાગો—મુખ્ય ચાર ભાગો છે. નાગપુર, જબલપોર, છત્રીસગઢ, અને નર્મદાનો પશ્ચિમ ભાગ.

શેહેરો—નાગપુર, મુખ્ય શેહેર, ધોતી જોડા અને ભરત કામ માટે પ્રખ્યાત. કામ્પટી, લશ્કરી મથક. હીંગનઘાટ, રૂ નું મોટુ મથક. વારોરા, કોયલાની ખાણો. ચાંદા, ગોંડ રાજ્યનું મુખ્ય શેહેર. જબલપોર, મોટું વેપારનું શેહેર. હોશંગાબાદ, અને બ્રહાનપુર, કસબી વણાટ માટે. રાયપુર, વેપારનું મથક. સંબલપુર, અહિંથી થોડાક હીરા મળે છે.

દેશી રાજ્યો—નાનાં નાનાં દેશી રાજ્યો, જંગલોથી ઘેરાયલાં ઘણાં છે. તેમાં મોટું રાજ્ય બસ્તરનું છે.

વરાડ.

હકીકત—આ નીઝામી સલતનતનો ભાગ ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં અંગ્રેજ સરકારને નીઝામના રાજ્યમાં લશ્કર રાખવા માટેનાં નિભાવ અર્થે આપવામાં આવ્યો હતો. વધારાની આવક નીઝામ સરકારને પાછી આપવામાં આવે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૭,૭૦૦ ચોરસ માઈલ છે. વસ્તિ ૨૮ લાખ ૯૬ હજાર આશરેની છે. એ ભાગ ઘણો રસાલ છે.

નદીઓ—પેનગંગા અને પૂર્ણા.

સરોવર—લુનાર એ ખારા પાણીનું છે.

પેદાશ—પીત્તળના વાસણ, કોયલાની ખાણો તથા રૂ મુખ્ય છે. મુખ્ય નિકાશ રૂ ની છે.

શેહેરો—આકોલા, મુખ્ય શેહેર છે. ઉમરાવતી, રૂનું મોટું બજાર હલીચપુર, અસલ મુસલમાની રાજ્યનું મુખ્ય શેહેર. ખામગામ, રૂનો મોટો વેપાર છે.

કુર્ગ.

હકીકત—એ નાનો પ્રાન્ત અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. એમાં જંગલો અને પહાડો ઘણા છે. મુખ્ય વસ્તિ હિંદુ અને મુસલમાનોની છે. ભાષા કેનેરી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૬૦૦ ચોરસ માઇલ છે. લોકોની સંખ્યા એક લાખ ને એંસી હઝારની છે. મહિસૂરનો રેસીડેન્ટ આ ભાગનો કમીશનર છે.

પેદાશ—એલચી, સુખડ, સાગલી તથા તૃણવૃક્ષના ઝાડો પુષ્કળ છે. કોફી પુષ્કળ થાયછે તથા ડાંગર પણ પાકેછે.

શેહેર—મર્કેરા, મુખ્ય શેહેર છે.

કાશ્મીર.

હકીકત—આ ભાગ સિંધુ નદીના ઉપલા ભાગ તરફ હિમાલય પર્વતની હારોની વચ્ચે છે. દુનિયાની સૌથી નમુનેદાર જગ્યામાંની એક એ છે. કુદરતે એ જગ્યાને ઘણીજ મનહર બનાવેલી છે. એ દેશી રાજ્ય છે. અને અહિંના રાજાને મહારાજા કહે

છે. અહિંયાંની હવા તંદરોસ્તી ભરેલી છે. એનો વિસ્તાર ૨૫ હઝાર ચોરસ માઇલ જેટલો છે. વસ્તિ લગભગ ૩૦ લાખ જેટલી છે.

નદી—જેલમ.

સરોવર—વલર.

પેદાશને ઉદ્યોગ—અહિંની ભૂમિ રસાલ હોવાથી ધાન્ય ઠીક પાકે છે. જંગલો ઘણાં છે. કાશ્મીરની શાલ તથા ઉનનું કપડું વિખ્યાત છે. ગુલાબનું અત્તર, હથ્યાર, ચામડાંની ચીજો તથા રોગાનનો સામાન સારો બને છે.

શેહેરો—શ્રીનગર, મુખ્ય શેહેર, આ શેહેર નેહેરોથી વિંટલાયલું છે અને એને 'હિંદનું વેનીસ' કહેવામાં આવે છે. જામુ, સરકારી વડું મથક.

હૈદ્રાબાદ.

હકીકત—એ ભાગ મદ્રાસ ઇલાકાની પશ્ચિમે અને ઉત્તરે છે. આ રાજ્યના હાકિમને નીઝામ કહે છે. આ રાજ્ય હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ રક્ષણ હેઠળનાં સઘળાં દેશી રાજ્યોમાં મોટું અને અગત્યનું છે. આ રાજ્ય મુસલમાની છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧,૯૦૦ ચોરસ માઇલ છે અને વસ્તિ લગભગ એક કરોડ ને પંદર લાખ છે. એ રાજ્યમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસીડેન્ટ રહે છે, જે ગવર્નર જનરલને તાબે છે. અંગ્રેજ રાજ્ય તરફથી આ રાજ્યના બચાવ અર્થે લશ્કર રાખવામાં આવે છે, જેના નિભાવ અર્થે નીઝામ સરકારે અંગ્રે-

જોને વરાડ. પ્રાંત ને આપ્યાં હતા છે.

નદીઓ—ગોદાવરી, વેનગંગા, કૃષ્ણા, તુંગભદ્રા, ભીમા વગેરે છે.

પેદાશ ને હુન્નરે—અનાજનો પાક સારો છે. ખાવાની ખાણો છે. રેશમી કાપડ તથા પીત્તલના વાસણ સારા બને છે.

શેહેરો—હૈદ્રાબાદ, મુખ્ય મોટું શેહેર છે. સીકંદરાબાદ, છાવણી, ગોલકોંડા, હીરા માટે પ્રખ્યાત છે. ... તેમાં તેલગણું હિંદુઓની રાજ્યમાંના હતી ... મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની. ગુલબર્ગા, બીદર જોવા લાયક છે. કલ્યાણ, ... ની રાજધાની હતું. ... ઔરંગઝેબ પાદશાહનું ... શેહેર ... દોલતાબાદ કિલ્લા છે. એલોરા અને અજંટા, પર્વતમાં કોતરી કાઢેલા દેવળો જોવા લાયક છે. જાલના, રેશમી કાપડ માટે.

મહિસુર.

હકીકત—એમાં હાલ હિંદુ રાજા રાજ્ય કરે છે. અંગ્રેજ સરકારે ટીપુ સુલતાન પાસેથી જીતી લઈ હિંદુ રાજાને આપ્યા હતા એ ભાગ ટીપુ સુલતાન અને તેના બાપ હૈદરઅલીના વખતમાં બહુ બળવાન હતા. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૮ હજાર ચોરસ માઈલ છે અને વસ્તિ પંચાવન લાખની છે. આપ મુખ્ય કરીને ખેતીકર છે. આ ભાગમાં પહાડો તથા નાળાં ઘણાં છે.

નદીઓ- કાવેરી અને તેની શાખા તુંગભદ્રા.

પેદાશ—ચોખાનો પાક મુખ્ય છે. અફીણ, ગુંદ, તંબાકુ ને સાબુ-ચોખા પુષ્કળ થાય છે. ઇમારતી લાકડાં તથા સુખડના ઝાડોની સારી પેદાશ છે.

કોલાર પ્રાન્તમાં સોનાની ખાણો છે.

શેહેરો—મહિસુર, રાજધાની, મહારાજનું મથક છે. બેંગલોર, લશ્કરી મથક. શ્રીરંગપટ્ટણ, હૈદરના કુટુંબની રાજધાની અને કિલ્લો છે. બેદનુર અને હરિહર મોટાં શેહેરો છે.

મધ્યહિંદ એજન્સી.

હકીકત—આ એજન્સીને લગતાં નાના મોટાં ૭૨ જેટલા દેશી રાજ્યો છે, જેઓ ગવર્નર જનરલના એજંટ, રેસીડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. એ ભાગ આગ્રા અને રજપુતાનાની દક્ષિણે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૭૮ હજાર ચોરસ માઇલ છે અને વસ્તિ ૮૫ લાખની છે મુખ્ય કરીને બુંદેલખંડ, રેવા, ઈંદોર, ભોપાળ, અને ગ્વાલીઅરનાં રાજ્યો મોટાં છે.

પેદાશ—ઘઉં, અફીણ, રૂ, શેરડી, તંબાકુ મુખ્ય છે. હીરા, અને રત્નની ખાણો છે.

દેશી રાજ્યો—બુંદેલખંડ—એનો મોટો ભાગ અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં છે. બાકીમાં ૩૫ દેશી રાજ્યો અને જાગીરોમાં વહેંચાએલો છે. મુખ્ય સંસ્થાનોમાં પુર્વમાં **પન્ના** છે, ત્યાંથી હીરા નીકળે છે તથા ટેહરી સંસ્થાન પશ્ચિમમાં છે. આ ભાગ પહાડી અને જંગલવાળો છે.

રેવા—એ ભાગ પણ પહાડી અને જંગલવાળો છે, પણ

મોટો છે. એ એજન્સીમાં બીજા નંબરે આવે છે. મુખ્ય શેહેર રેવા છે, અહિં કિંમતી ખાણો છે. દક્ષિણમાં કોયલાની ખાણો છે. આ રાજ્યની વસ્તિ વીસ લાખની છે.

ઇંદોર—આ ભાગ નર્મદા નદીની બંન્ને બાજુના જુદા જુદા ભાગોમાં સમાયલા છે. અફીણનો મોટો પાક અહિં થાય છે. એનું ક્ષેત્રફલ ૮૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે ને વસ્તિ ૧૧ લાખ ૪૦ હજાર છે. અહિં ભીલો ઘણા વસે છે. આ રાજ્યનો વંશ હોલ્કર વંશનો છે. મુખ્ય શેહેરો ઇંદોર, રાજધાની છે. મઉ, લશ્કરી છાવણી છે. ઇંદોરની પશ્ચિમે **ધારનું** નાનું રાજ્ય છે.

ભોપાળ—આ રાજ્ય નર્મદા નદીની ઉત્તરે છે. ત્યાંના રાજ્યકર્તા બેગમ છે અને તે મુસલમાન છે. મુખ્ય શેહેર ભોપાળ બેટવા નદી આગલ છે. આ રાજ્ય ઇંદોર કરતાં નાનું છે.

ગ્વાલીઅર—આ રાજ્ય મધ્યહિંદ એજન્સીમાં સૌથી મોટું છે અને તે સિંધીઆનું ગણાય છે. એની કુલ્લે વસ્તિ ૩૫ લાખની છે. એ રાજ્યનો ઉત્તરનો ભાગ ગરમ, પહાડી અને ઉજજડ છે; જયારે દક્ષિણ ભાગ રસાલ અને ઠંડો છે. મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. મુખ્ય શેહેર ગ્વાલીઅર, અહિં લશ્કર રહે છે. અહિયાંનો કિલ્લો જોવા લાયક છે. ઉજજન. માળવાની રાજધાની છે. નીમચ, લશ્કરી છાવણી છે.

રજપુત સંસ્થાનો.

હકીકત—આ સંસ્થાનો સિંધની પૂર્વે અને પંજાબની દક્ષિણે આવેલાં

છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૮,૦[illegible] ચોરસ માઇલ હોવાથી તે મુંબાઈ ઇલાકા કરતાં મોટું છે. એમાં ફકત એક નાનો ભાગ અંગ્રેજોને તાબે છે. બાકીનો ભાગ ૧૮ દેશી રાજ્યોમાં વહેંચાયલો છે. કુલ્લે વસ્તિ એક કરોડની છે. આ રાજ્યોપર પોલીટીકલ એજન્ટ દેખરેખ રાખે છે, જે શીરોહીમાં રહે છે. ભાષામાં હિંદી ભાષાને લગતી જુદી જુદી ભાષા છે.

રણ—મારવાડનું મોટું રણ છે.

પર્વતો—અરવેલી અને આબુ.

નદીઓ—સાબરમતી. મહી, ચંબલ, બનાસ અને લુની.

સરોવર—સાંભર. ખારાં પાણીનું છે.

પેદાશ—અનાજ મુખ્ય થાય છે. સોના, રૂપાં, રત્નો, તાંબા તથા આરસના કિંમતી પથ્થરોની સારી ખાણો છે. સિંધવની પણ ખાણો છે.

દેશી રાજ્યો—ઉત્તરમાં બીકાનેર ને અલવાર. પૂર્વમાં કીશનગઢ, જેપુર, ભરતપુર, ધોળપુર, કીરોલી અને ટોંક. દક્ષિણમ બુંદી, કોટા, ઝાલાવાડ, પ્રતાપગઢ, વાંસવાડ, ડુંગરપુર, મેવાડ અથવા ઉદેપુર અને પશ્ચિમમાં મારવાડ અથવા જોધપુર અને જેસલમીર.

ભરતપુર અને ધોલપુરનાં રાજ્યો જત લોકોનાં છે. ટોંક મુસલમાન નવાબનું છે. બાકીનાં રાજ્યો રજપુતોનાં છે.

મુખ્ય શેહેરો—ઉદેપુરનું મુખ્ય શહેર ચીતોડ છે. બાકીના રાજ્યોન જે તે નામનાં શેહેરો છે, મારવાડ અને બીકાનેર પશુએ

માટે પ્રખ્યાત છે. મારવાડના બળદો તથા ઉંટો સારાં છે તેમજ આરસ જડે છે અને બીકાનેરની સાંઢણી ઝડપી હોય છે. બ્રિટિશ રાજ્યના ભાગનું મુખ્ય શેહેર અજમેર છે. જેપુરમાં સોના, રૂપાં, રત્ના, તાંબાની કિમતી બનાવટો છે. શિરોહી તરવાર માટે પ્રખ્યાત છે.

જાત્રાના સ્થળો—આબુ તથા પુષ્કરજી (પોકરજી), અજમેરની પાસે છે. આબુમાં જૈનોનાં દેહરાં છે તથા પુષ્કરજીમાં બ્રહ્માનું દેહરૂં છે.

વડોદરા રાજ્ય.

જુઓ મુંબઈ ઇલાકાની ભુગોળમાં.

બ્રહ્મદેશ.

હકીકત—આ પ્રાન્ત આસામની દક્ષિણે છે. એ ઈ૦ સ૦ ૧૮૫૨ માં અંગ્રેજ સરકારે જીતી લીધો હતો. જો કે એ હિંદુસ્તાનનો એક ભાગ નથી છતાં હિંદી સરકારના હાથમાં હોવાથી હાલમાં તેને હિંદના એક ભાગ તરીકેજ ગણવામાં આવેછે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૬,૮૦૦ ચોરસ માઈલ છે.

ભૂશિર— નીગ્રેસ, નૈરૂત્યે છે.

અખાત—માર્ટાબાનનો અખાત.

નદીઓ—ઇરાવદી અને સાલ્વીન મુખ્ય છે.

પેદાશ—ખેતી મુખ્ય છે. રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ સારૂં થાય છે. મુખ્ય **નિકાશ** ચોખા, ઇમારતી લાકડાં, ગુંદર, રૂ અને

ચામડાંની છે. સુતરાઉ કાપડ, કાચું રેશમ અને પાનની મુખ્ય આયાત છે. માણેક અને [illegible]ની ખાણો છે.

લોકો અને હુન્નર—વસ્તિ ૯૦ લાખની છે. બર્મીઓ ઢોળ ચઢાવવામાં અને મોટા ઘંટ બનાવવામાં કુશળ છે. તેઓ કેળવણીમાં વધેલા છે. ધર્મ બૌદ્ધ છે.

શેહેરો—માંડલે, મુખ્ય શેહેર છે, ચોખા અને લાકડાંનો મોટો વેપાર ચાલે છે. રંગુન, સરસ બંદર તથા ચોખાનો ધીકતો વેપાર છે. અકયબ અને મોલમીન, સાગનાં લાકડાંનાં વેપારના સ્થળો છે. ભામો, સારો વેપાર છે.

બ્રિટિશ બલુચીસ્તાન.

હકીકત—એ હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે છે. આ ભાગ પણ હિંદ બહારનો છે, છતાં હિંદી સરકારના હોવાથી એક તરીકે ગણવામાં આવ્યો છે. એમાં બલુચીસ્તાનનો થોડો ભાગ સમાયલો છે. આ ભાગ ખાસ લેવાનું કારણ પરદેશી હુમલાઓ આ રસ્તે હિંદપર આવે નહિ તે માટે છે. એ ભાગમાં રેલ્વેનો વ્યવહાર છે. અહિંના વડા ચીફ કમીશનર છે.

પેદાશ—ઘેટાં, ઢોર, ચામડાં ને ઊન.

શેહેરો—ક્વેટા, મુખ્ય શેહેર અને લશ્કરી મથક છે; એ બોલનપાસને મથાળે છે. સીબી, બીજું શેહેર છે.

આન્દામાન બેટો.

હકીકત—એ બેટો બંગાળના ઉપસાગરમાં છે. એમાં ચાર મુખ્ય અને બીજા નાના બેટો છે. એ બેટો હિંદુસ્તાનમાંથી દેશ

નિકાલ થયેલાઓને માટે ઉપયોગમાં આવે છે. એ પણ હિંદુસ્તાનથી દૂર છે. પણ હિંદી સરકારના તાબામાં હોવાથી અંદર ગણાય છે. એનું મુખ્ય શેહેર, પોર્ટ બ્લેર છે.

સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો.

હકીકત—આ પહાડી રાજ્યોમાં નેપાળ અને ભૂતાનના રાજ્યો સમાઇ જાય છે. નેપાળનું રાજ્ય તિબેટની દક્ષિણે અને બંગાળાની ઉત્તરે આવેલું છે. ભૂતાનનું રાજ્ય આસામ અને તિબેટની વચ્ચે છે. નેપાળની હવા બહુ સારી છે. એમા જંગલો ઘણાં છે. અહિંના રાજકર્તા ગુરખા જાતના છે. લોકો બૌધ ધર્મ પાળે છે. ભૂતાનમાં બૌધ ધર્મગુરૂઓ (લામા) નું મોટું મથક છે. અહિંયાંના લોકો ઉદ્યોગી છે. નાનાં રાજ્યોમાં પહાડી જાતો વસે છે. તેઓમાં માત્ર મણીપુરનું રાજ્ય સુધરેલું છે. નેપાળ. ભૂતાનના રાજાને દેબ રાજા કહે છે.

પર્વતો—એવરેસ્ટ. ધવલગીરી, વગેરે હિમાલયનાં શિખરો છે.

નદી—કુશી.

પેદાશ—કિમતી ઇમારતી લાકડાં તથા ધાતુની ખાણો ઘણી છે. ચોખાનો સારો પાક છે.

શેહેરો—ખટમંડુ, નેપાળનું મુખ્ય શેહેર. અહિંયાં ઘણાં દેહરાં છે. પુનાખા, ભૂતાનનું મુખ્ય શેહેર. કુદરતી મજબુત કિલ્લે બંદ છે.

પરદેશી સંસ્થાનો.

ફ્રેંચોના સંસ્થાનો હિંદુસ્તાનમાં નીચે મુજબ છે:—

પોંડીચેરી, કારીકલ, માહી અને યાનન મદ્રાસ ઇલાકામાં

ચંદ્રનગર, પૂર્વ બંગાળામાં છે. પોંડીચેરીમાં આ સંસ્થાનોનો ફ્રેંચ ગવર્નર રહે છે.

પોર્તુગીઝ સંસ્થાનો:—

ગોઆ અને દમણ, મુંબઇની કિનારે. દીવ, કાઠિયાવાડમાં. ગોઆ અસલ પ્રખ્યાત હતું ગોઆમાં પોર્તુગીઝ ગવર્નર જનરલ રહે છે.

હિંદનું થોડુંક જાણવા જોગ.

કોયલા—પશ્ચિમ બંગાળ અને મધ્ય પ્રાંતોમાં.

નીમક—સંભર સરોવર, મુંબઈના નજદીકનો કિનારો અને મદ્રાસમાં.

અફીણ—બીહાર અને માળવામાં.

ગળી—બંગાળ, બહાર અને મદ્રાસ ઇલાકામાં.

શણ—બંગાળ.

રૂ કાંતવાનું—મુંબઈ, ભરૂચ, અમદાવાદ, કલકત્તા, મદ્રાસ, કાનપોર અને ઇંદોરમાં.

રેશમ ઉદ્યોગ—બંગાળ અને મહિસુરમાં.

શાલ—કાશ્મીર, અમ્રિતસર અને લુધીઆનામાં.

ઘરેણાં—ટ્રીચનાપોલી, કટક અને કચ્છ.

સીસમનું ફરનીચર—મુંબઈ.

રોગાનનો સામાન—કાશ્મીર.

પરદેશી વેપારનાં સ્થળો.

ગ્રેટબ્રિટન—અફીણ સિવાય હિંદના વેપારનો મોટો ભાગ.

ચીન—હિંદમાંથી ત્યાં અફીણ, સુતરાઉ કાપડ અને રૂ જાય છે, ત્યારે ત્યાંથી કાચું રેશમ અને ખાંડ આવે છે.

ફ્રાન્સ—હિંદમાંથી ત્યાં તેલી બિયાં, રૂ, ગળી, કોફી અને સુતર જાય છે ત્યારે ત્યાંથી કપડાં અને દારૂ આવે છે.

ઈટાલી—હિંદમાંથી ત્યાં રૂ, તેલીબિયાં, ચામડાં અને ઘઉં જાય છે. ત્યાંથી પરવાળાં અને મણકા વગેરે આવે છે.

બેલજીઅમ—હિંદમાંથી ત્યાં રૂ, તેલીબિયાં અને અનાજ જાય છે.

ઓસ્ટ્રીઆ—હિંદમાંથી ત્યાં રૂ, ગળી અને ચામડાં જાય છે.

રૂશિયા—ત્યાંથી હિંદમાં કેરોસીન તેલ આવે છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ—હિંદમાંથી ત્યાં શણ, તેલીબિયાં, ગળી ને ચામડાં જાય છે ત્યારે ત્યાંથી કેરોસીન તેલ આવે છે.

સીલોન (લંકા)

હકીકત—આ દ્વીપુ હિંદી મહાસાગરમાં મોટા છે અને તે હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે. એનું ક્ષેત્રફળ પચીસ હઝાર ચોરસ માઇલ છે. વસ્તિ ૩૫ લાખની છે. ટામીલ, સીંગાલીઝ અને મુર જાતના લોકો છે. બૌદ્ધ અને હિંદુ ધર્મો મુખ્ય છે. સીલોનના ગવર્નરની નિમણુંક ઇંગલાંડની સરકાર કરે છે. અને તે ઇંગલાંડના પરદેશ ખાતાંના વઝીરને જવાબદાર છે.

પર્વત—એડમ, મોટા પર્વત છે, જેનું મોટું શિખર પેદરોતાલાગાલા છે.

નદી—મહાવીલી ગંગા, મુખ્ય છે.

પેદાશ—ચ, ચોખા, નાળિયેર, સોપારી પાન, તજ અને સીનકોન (કવીનાઇનનાં ઝાડ) મુખ્ય છે. હાથી, ચિત્તા અને રીંછ જંગલી જાનવરો છે.

ખાણો—સીલોનની ખાણો કિમતી હીરાઓ માટે પ્રખ્યાત છે કિનારાપર નીમક ઘણું થય છે. પણ સૌથી કિમતી ખાણ પ્લમબેગોની છે.

શેહેરો—કોલંબો, મુખ્ય શેહેર છે, અહિં ચા, ગુંદ, કોપરાનું તેલ. અને તજનો મોટો વેપાર છે. કાન્ડી, લંકાના અસલી રાજાઓની રાજધાની. ટ્રીંકામાલી અને પોઇન્ટ ડી ગાલા, બંદરો છે.

ભાગ ૧ સમાપ્ત.

કિમતી અભિપ્રાયોમાંના બે નમુના.

મી, દીનશાહ ફ્રુવરજી ભાગળીઆ..............આ રાજ્ય શાળાઓના ઉપયોગ સારૂ ભૂગોળ તૈયાર કરવા બદલનું તમારૂં મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ આવેલું તે ઠરાવ નંબર ૧૨/૨૯-૯-૧૦ થી ટેક્સ્ટ બુક ની ... .મંજુર કરવામાં આવે છે.......... ....

વડોદરા,
૨૯-૯-૧૦

A. M. MASANI,
M. A; B. SC.
વિદ્યાધિકારી
વડોદરા રાજ્ય.

મી૦ ભાગળીઆના ભૂગોળનું મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ મેં જોયું છે અને મને તે ઘણું ઉપયોગી તથા કેળવણીખાતાં તરફના દરેક ઉત્તેજનને યોગ્ય જણાયું છે આ ભૂગોળ તદ્દન નવી પધ્ધતપર લખવામાં આવી છે અને બેશક ભૂગોળ જેવાં મહત્વનાં શિક્ષણમાં તે શિક્ષકો અને શિષ્યોમાં રસમય થઇ પડી, આ વિષય તરફ સારી ભાવના ઉત્પન્ન કરશે. કેળવણી ખાતાઓનાં ઉત્તેજનથી મી૦ ભાગળીઆ પોતાના આ પુસ્તકને નકશા આદિ દાખલ કરી, હજી વધુ ખેંચાણકારક કરી શકશે.

વડોદરા,
૨૦-૯-૧૦

G. H. DESAI,
B. A., LL. B.
સેન્સસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ
વડોદરા રાજ્ય.